

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO JURIDICA-POLITICA
CURANT S. EREKY ET E. POLNER

A JOGÁSZI GONDOLKODÁS BÖLCSELETE

IRTA
SZABÓ JÓZSEF

TOMUS XVI.
FASC. 2.

S Z E G E D, 1 9 4 1

A M. KIR. FERENC JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA

A M. KIR. FERENC JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM
BARÁTAINAK EGYESÜLETE

50281

I. FEJEZET.

A logikum mítosza.

1. Jog és logikum.

Jogász nemzet vagyunk. Nemcsak mert előbb volt Aranybullánk és Hármaskönyvünk, mint a nyugati kultúrközösség nagyon sok tagjának; hanem mert a jogászai gondolkozást mintegy faji örökségként hagyták meg nekünk az elmúlt századok. Nem mondom, utilitarista szemmel nézve nem volt gazdag örökség. Hatalmasok számára a hatalmi szemlélet, gyengék számára a megalkuvás vagy legalább ennek mutatása jobban jövedelmez minden jogászai szemléletnél. Mi nem éreztük magunkat olyan gyengének, hogy ne állítottunk volna, ha kellett, egy Mátyást a hatalmasok útjába; de olyan hatalmasnak se, hogy szentistváni politikával minden gyengébbet magunkhoz ne emeltünk volna; jogászi módon gondolkodtunk. S a század, mely másutt a „struggle for life” kemény törvényének kutatását inspirálta, megszülte az Osztó igazság törvényét Magyarhonban.

Csodálatos varázsa ennek a jogászai szemléletnek, hogy még az eredményes hatalmi szemlélet s a gyengék alázatos szemlélete is igyekszik magát ezzé átköltetni. A kicsik ép a jogtól várják arasznyi létük védelmét, s a nagyok önkényes parancsaikat épen jognak igyekeznek fetűntetni; s mind a kettő egyforma buzgalommal igyekeznek *logikai* következetességgel levezetni igényeik és ellenigényeik, parancsaik és könyörgeéseik *jogosságát*.

A logikának és a jognak szoros összekapcsolása azonban rávilágít arra a különös ellentmondásra, hogy bár bennünket

általában jogász nemzetnek tartanak, s így gondolkozásunk jogásziasságát senki nem akarja tőlünk elvitatni: azt, hogy ez különlegesen racionalisztikus, logizáló volna, még magunk sem merjük állítani.¹ S őszintén szólva ezt nem is sajnáljuk. A túlzottan logisztikus gondolkozásban ösztönszerűleg valami élettelen, üres, gépies mechanizmust érzünk, ami mögül nem melegít, nem sugárzik elő ép az, ami értelmet ad a gondolkozásnak: a szellem.

Tudjuk nagyon jól, hogy a szellem nagy középkori áju-lása után feltörő racionalista gondolkodás, szinte megittasodva saját újonnan felfedezett jelentőségétől, az emberi észnek és a logikának olyan jelentőséget tulajdonított, aminek nincsenek határai. A természetjogászoktól, akik a logikus gondolkozás útján felfedezni vélték azt az örökérvényű észjogot, amely annyira változhatatlan, „ut ne a Deo quidem mutari queat“ (*Grotius*), s a természettudósoktól kezdve, akik ugyanezen az úton a természet örökérvényű törvényeit vélték megismerhe-tőnek, *Kant*ig, aki a tiszta ész hatósugarát a metafizika és a transzcendencia területére is kiterjeszthetőnek gondolta, s a nagy francia forradalom szemléletéig, amely az Ész istennőjét testi képviselői személyében a templomok oltáira ültette: egy teljesen racionalista, a logikai következtetések csálhatat-lanságában bevallottan vagy tudattalanul, de feltétlenül bízó korszellem lüktetett. Ezóta azonban nagy átalakulások hul-lámai vonultak át az emberi gondolkozáson. A természettudo-mányok forradalma (*Gauss, Bolyai, Riemann, Planck, Heisen-berg, Einstein*, stb.), ami lassankint áterjedt a szellemtudo-mányokra, s magára a filozófiára is, rávilágított arra, hogy ez a reménytelenül racionalisztikus korszak (*Heyer*: „rationale Öde“) figyelmen kívül hagyta a világ nagyobbik felét: az irra-cionális elemeket.

Amennyire megfelel a fejlődésnek ez az iránya a hagyó-mányos magyar jogászi szemléletnek, amit sohasem elégitett az ki, hogy az élő jogban gépies logikai következtetéssor végső láncszemét lássa: annyira ellenkezik egy még ma is virágzó irányzattal, amely még most is a logikai munkában látja a jog-

¹ V. ö. *Karácsony Sándor*: A magyar világnézet. Budapest. (Exodus kiad.). 1941. VI., XVII. s köv. I., XXVI. s köv. I.

alkalmazás lényegét. Nagyon érdekes, hogy ezzel az irányzattal szemben épen az a két jogrendszer foglal élesen állást, amelyben a szokásjogi jogalkotás elsőrangúan fontos szerepet játszik: a magyar és az angol. Ez a körülmény mindenekelőtt arra mutat, hogy a jogalkalmazásnak és szokásjogalkotásnak közeli vonatkozásban kell egymással állania, ami annak folyománya, hogy minden jogalkalmazás egyúttal bizonyos gyakorlat megalapozása vagy követése, s ezáltal szokásjogalkotás is. Másrészt pedig rámutat arra, hogy nem pusztán véletlen az, hogy egy nemzet szokás- vagy írottjogalkotást, racionális vagy irracionális szemléletet, intellektuális vagy mechanikai felfogásmódot, hatalmi vagy jogászai gondolkodást helyez előtérbe. Habent sua fata Nationes.

Akármelyik felfogásnak legyen igaza, — ha ugyan egyáltalában igaza van valamelyiknek — előttünk áll ennek a felvetett problémának az eldöntése: lehetséges-e jogászas gondolkodás, ami nem racionalo-logisztikus természetű? vagy épen csak ilyen lehetséges? A kérdés azért nehéz, mert sem a jog lényegéről, sem a logika mibenlétéről nincs általánosan elfogadott fogalmunk. A jogról szinte közhellyé vált *Kant*^{1a} híres megállapítása, hogy a jogászok a fogalommeghatározását még mindig keresik. A logikáról pedig Bertrand *Russell*² — aki szerint pedig minden filozófiai probléma a logika területére vezet, vagy nem is igazán filozófiai — állapítja meg, hogy elnevezését még nem használta két gondolkozó ugyanabban az értelemben. A középkorban, sőt szinte napjainkig nem jelentett ugyan többet, mint a szillogisztikus következtetés technikai szabályainak skolasztikus gyűjteményét. Ez azonban már napjainkban aligha elégíthet ki valakit, sőt már *Bacon*-nál és *Galilei*-nél is találkozunk szerinte nem szillogisztikus természetű dedukciókkal is. A kérdés azonban ép az, hogy ez utóbbiak is logikai természetűek-e. S meg kell állapítanunk, hogy a logika határainak minden elmosódottsága ellenére is lényeg-

^{1a} *Kant*: Kritik der reinen Vernunft. 1. Ausg., 731. l. V. ö.: *Hegedüs*: A természetjog időszerűsége. Társadalomtudomány, XIX. évf. (1939). 153 l.

² B. *Russell*: Our knowledge of the external world. As a field for scientific method in Philosophy. London. (George Allen & Unwin Ltd)², 1926. (First published in 1914), 42. s köv. l.: Logic as the essence of Philosophy.

gének általában következtetéseinek rendszerességét és formális biztosságát tartják, ami elsősorban szubszumció, szillogizmusalkotás alakjában jelenik meg.

Megerősíti ezt az a körülmény, hogy a jogászi gondolkodás szükségképen, vagy legalább elsősorban logisztikus jellegét egyes szélsőségesen racionális és ma már túlhaladottnak tekinthető felfogásoktól eltekintve, mint aminő például H. Kelsené,³ általában nem annyira a jogalkotás, mint inkább a jogalkalmazás területén, tehát inkább az egymás mellett fennálló, mint az egymás után következő jogszabályok összefüggésében látják. A jogalkalmazás ugyanis e szerint a felfogás szerint elvileg szillogizmusalkotást, szubszumciót jelent. Még közelebbről: a jogalkalmazás, főleg pedig legtípikusabb esete, a bírói ítélet ebben az értelemben lényegileg semmi más, mint egy *propositio maior*-nak egy *propositio minor*-ral történt összevetéséből levont logikai konklúzió.

Ha ez így van, akkor a jogászi gondolkodás és a formállogikai következtetési készség nem választható el egymástól. S ez esetben megoldhatatlan talányként mered eléink felvetett problémánk, mert nemzeti gondolkodásunk, amilyen mértékben jogászi, ugyanolyan mértékben hiányzik belőle minden hajlandóság a formállogizmus iránt.

De valóban így van-e? Valóban logikai szubszumció lenne-e a jogalkalmazás lényege?

Ezt nem dönthetjük el meggyőzőbben, mint ha *in medias res* nyúlunk, s mielőtt további elméleti vitákba bocsátkoznánk, közelebbről szemügyre veszünk néhány jogesetet és felsőbbbíró-sági ítéletet a jog legkülönbözőbb területeiről.

2. Jogesetek.

Holtkéz és ősiség.

A kir. Kúria 63. sz. polgári teljesülési határozatában (1896) kimondotta, hogy az egyháznak, egyházi testületeknek s egyházi személyeknek ingatlan vagyron szerzését tiltó, úgy-

³ H. Kelsen: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*. Tübingen. 1911., 189. s köv. l., u. ö.: *Az államelmélet alapvonalai*. (Ford.: Moór Gyula). Szeged. 1927., 30. l.

nevezett holtkézről szóló törvények, nevezetesen az 1498: LV. és LXV., az 1647: XVII. s az 1715: XVI. t.-c.-ek, és különösen az ország erdélyi részeire vonatkozóan az Approbatae Constitutiones I. rész 1. címének 10. és I. rész 6. címének 2. cikke a változott viszonyoknál fogva elavulván, nincsenek hatályban.

A logizáló jogelmélet ezt az ítéletet a következő szillogizmussal azonosítja: 1. az elavult jogtételek nincsenek hatályban; 2. a holtkézi törvények a változott viszonyoknál fogva elavultak; 3. tehát a holtkézi törvények nincsenek hatályban.

Ez igen logikus és meggyőzőnek látszó következtetés. Azonban már kiindulásánál tehető egy észrevétel, amit *Grosschmid* Béni nagy nyomatékka! meg is tett.⁴ S sajnos, nincs olyan szillogizmus, aminek konklúziója kiindulására tekintet nélkül megállhatna. Ez az alapkifogás pedig az, hogy a kir. Kúria a jelzett törvények tarthatatlanságát és belső elavultságát bizonyos momentumokból mint saját meggyőződését, közvetlen következtetéssel vezeti le, holott alkotmányunk értelmében a bíróság csakis a törvényerejű szokás alapján helyezkedhetik szembe a törvénnyel (1869: IV. t.-c. 19. §.), s arra, hogy fennálló törvényeket félretegyen — belsőleg bármily elavultaknak ítéli is ezeket — nem jogosult. Nyílt vagy lappangó jogi közmeggyőződést tanúsító *contrarius usus* azonban a Kúria nem igazolt: mindössze a telekkönyvi hatóságok gyakorlatára hivatkozott, ami egyrészt nem — jogi meggyőződést kifejező — bírói, hanem közigazgatási természetű funkció, másrészt nem is állott ellenkező gyakorlat nélkül.

De nem ez az egyetlen aggály, ami ennek a szép logikai szillogizmusnak a jogászai értékelése tekintetében felmerül. A szillogizmus, bármilyen vaskövetkezetességgel bizonyít is, nem sajtolhat ki magából több igazságot, mint ami tételeiben külön-külön megvan. Erős kapocs; de csak kapocs. Amit a bíró keres, az túl van a kapcsón: az alsó- és a felsőtétel mélyén. Vajjon, hogy ide elérjen, nem kell-e túllépnie a logika technikai mechanizmusán?

Nézzük alsótételünket: a holtkézi törvények a változott viszonyoknál fogva elavultak. Miért? A bíróság egyrészt e tör-

⁴ *Grosschmid*: Magánjogi előadások. Jogszabálytan. Budapest. (Athenaeum). 1905., 469—75. l.

vényeknek és az ősiség intézményének történetileg közös forrású eredetéből, másrészt a kir. és szabad városok nemesi birtokszerzésének analógiájából, amelyet az 1542: XXXIII. t.-c. azért tart a korona sérelmére levőnek, mivel a községnek adományozott birtokok, örököseik soha ki nem halván, sohasem háromolhatnak a fiscusra: következteti azt, hogy ezek a törvények „az ősiség intézményének védelmére és megerősítésére” s a „korona hárulási jogának” oltalmára szolgáltak; így pedig szerinte „az ősiség s a koronát régibb törvényeink szerint illetett hárulási jog eltörlésével megszűntek azok a tényleges viszonyok, amelyeknek védelme a holtkézi törvények alkotásának főindoka volt, ami egyszersmind e törvények hatálytalanná váltát is maga után vonja”. A viszonyok döntő változása tehát abban volna, hogy ezek a törvények az ősiség védelmét célozták, az pedig időközben megszűnt (*cessante ratione legis cessat lex ipsa*).

Ezzel azonban már kiléptünk a logikai következtetésiáncolatból. Először is két intézmény (ősiség, holtkéz) közös jogforrással szabályozásából nem következik logikai szükségszerűséggel, hogy egyik kizárólagos célja a másik védelme és megerősítése. Másrészt — mint *Grosschmid*⁵ rámutat — a bíróság az intézmények között lényeges különbséget hagy figyelmen kívül azzal, hogy a szent korona hárulási jogát, ami az adományrendszerrel kapcsolatos, az ősiséggel hozza közvetlen összefüggésbe, amivel egymástól elvileg független dolgokat azonosít. S végül teljesen figyelmen kívül hagyta a bíróság, hogy a holtkéz akár az ősiséget, akár az adományrendszert nem öncélként akarta szolgálni. A *ratio legis Grosschmid*⁶ tömör összefoglalása szerint az volt, hogy a birtokok magánforgalmát az egyházak szerzése meg ne gátolja a forgalomból kivonással. Márpedig forgalom ma is van, legfeljebb „ködmönt váltott”. Mi pedig még ennél is mélyebb jelentőséget látunk az ősiség és adományrendszer intézménye mögött, amelyeknek abban a korban szociális, gazdasági, nemzeti és morális szempontból indokolt feladata kétségtelenül a helyes birtokmegoszlás szabályozása volt. Az ősiség a törpebirtokká forgá-

⁵ *Grosschmid*: Jogszabálytan, 472. s köv. 1.

⁶ *Grosschmid*: Jogszabálytan, 474. 1.

csolódást, az adományrendszerrel kapcsolatos háramlás pedig a túlzott nagybirtokképződést volt hivatva megakadályozni. Másszóval a holtkéz közjogi intézménye nem köthető sem az ősiség, sem a szabadforgalom sorsához, mert ezek is csak eszközök voltak egy olyan cél érdekében, ami az ő letűntük után is fennáll még, s ez: a helyes birtokpolitika.⁷

Látjuk tehát, hogy az a kérdés, amin a döntés jogászilag megfordult, az, hogy mit tekintünk a holtkézi törvények által védett érdeknek. Mikor a bíróság ezt az ősiségben jelölte meg, mikor megállapította a viszonyok változását, mikor ehhez hozzákapcsolta az elavulást, s mikor végül a holtkézi törvények hatálytalanságát deklarálta: nem logikai természetű következtetés konklúzióját vonta le. Hiszen az ősiség mögött és mellett egyéb célok is voltak; a viszonyok változtak, csak ép azok nem, amelyek szempontjából a holtkézi korlátozások igazi jelentőséggel bírnak; a holtkézi törvények elavulásának vagy éppen hatálytalanná válásának tehát semmiféle logikai előfeltétele nem igazolható.

Ezzel a mai jogi helyzetet, tekintve, hogy a döntvény nem jogforrás, tisztázottnak látjuk. De fel kell vetnünk még azt a kérdést, hogy ha e határozat lényege — a felállítható szillogizmus alsótételében rejlő alogikum folytán — nem logikai természetű következtetés konklúziójaként jött létre: akkor tulajdonképpen mi rejlik e határozat mögött? mi volt az, ami a bíróságot arra indította, hogy így s ne ellenkező módon döntsön? És itt értünk el a jogászai gondolkodás igazi területére. A döntvény szerint a birtokszerzésnek a holtkézi törvényekben lefektetett közjogias jellegű korlátozása „mai jogrendszerünkbe nem illik többé”. Mi rejlik itt az előtérbe állított távolról logikai természetűnek tartható felépítés mögött? A kor feltörő individualista-liberális *világnézete!*

Nem logikai konklúzió, hanem világnézeti meggyőződés volt az, hogy az egyének és közületek szabadversenye közjogias korlátozások nélkül is olyan szociális és gazdasági állapotokat fog teremteni, amelyek különbek a mult kényszerrendjeinél. S nem logikai (deduktív) konklúzió, hanem — bizonyna!

⁷ V. ö. Szabó: A hitbizományok helyzete Magyarországon. Társadalomtudomány, XX. évf. (1940), 59. s. köv. I.

a mult csalódásainak induktív példáiból is merítő, de nem pusztán azokra visszavezethető — világnézeti meggyőződés az részünkről, mikor ezt kétségbevonjuk. A kollektív világszemlélet előtérbe nyomulásával ismét megjelentek jogalkotásunkban a magántulajdon közjogias jellegű korlátozásai, az „összeségi eszme“, a rideg önzés visszaszorítása, a családvédelem, a népi gondolat és a jog dinamikus szemlélete.⁸ S ha figyelembe vesszük, hogy — mint *Vladár* Gábor kimutatja — az összeségi és népi gondolat feltörése a világháborút és forradalmakat követő jogalkotásunkban épen a földbirtokpolitika, különösen a földbirtok szabad forgalmát korlátozó rendelkezések területén szembetűnő, s hogy főleg a jogi személyek ingatlanszerzését korlátozó közjogias szabályok szaporodása ma már világjelenség: komolyan reménykedhetünk abban, hogy mai jogalkalmazásunk több megértéssel fog viseltetni mély szociális háttérű, évszázados jogi intézményeink iránt, mint a hagyományos magyar felfogástól mindig távolabb eső, szélsőségesen individuális kor szemlélete volt. Annál is inkább, mert szívesen látjuk, *Vladár* Gáborral,⁹ a nemzetet építő munkát a mult után sóvárgás és a jelen lerombolása helyett épen a mult teremő továbbképzésében.

Közbiztonság és államháztartási egyensúly.

1.

1. A m. kir. Közigazgatási Bíróság IV. sz. közigazgatási döntvénye (1900) szerint az 1886: XXII. t.-c. 26. §-ának az a rendelkezése, hogy a törvényhatósági bizottság a község belügyeibe oly esetekben beavatkozhatik, ha azt a *közigazgatás vagy közbiztonság érdekei* követelik, nem jogosítja fel a törvényhatósági bizottságot arra, hogy a kis- és nagyközségek és a r. t. városok alkalmazottjainak választását, ha az ellen az 1886: XXII. t.-c. 81. §-a értelmében a választás eredményének kihirdetésétől 15 nap alatt fellebbezés be nem adatik, felülbírálhassa.

A döntés indoka lényegileg az, hogy a törvény alapvető

⁸ *Vladár*: Fejlődik-e jogunk vagy tesped? Magyar Jogi Szemle. XXI. évf. (1940). 359. s köv. l.

⁹ *Vladár*: i. m. 371. l.

intenciója értelmében a község a törvény korlátai közt önállóan intézi saját belügyeit (autonómia). Törvényhatósági beavatkozásnak csak a taxatív felsorolt esetekben (24, 25, 115—7. §§) van helye. S mivel ezek között a külön fejezetben és részletesen szabályozott választások nem foglaltatnak, ezek hivatalból felülbírálására a törvényhatóság nem jogosult.

Ennek a szépen induló logikai levezetésnek nagy gyengéje azonban, hogy a 26. §. kifejezett rendelkezése szerint a törvényhatóság akkor, ha azt a közigazgatás vagy a közbiztonság érdekei követelik, a község belügyeibe a taxatív felsorolt kivételes eseteken kívül is beavatkozhatik. Ebből logikusan az folynék, hogy ilyen esetekben a választási ügyekbe való beavatkozásnak sincs akadálya. A bíróság döntése azonban ép ellenkező volt. Miért? A döntés több okra hivatkozott. Így pl. arra, hogy a beavatkozás általános szabályával szemben a beavatkozáshoz külön törvényes rendelkezésre lenne szükség. Ez nem meggyőző, mert a 26. §. ép ilyen külön törvényes rendelkezés. További érv, hogy a törvénynek a fellebbezési időt (15 nap) megszabó rendelkezését (81. §) hatálytalanítaná az, hogy az ezen belül meg nem támadott, tehát jogerőre emelkedett választás érvénye a határnap után s hivatalból is felülbírálható lenne a törvényhatóság által. Ezt az érvet szintén nem érezzük meggyőzőnek, hiszen a 26. §. esetében a törvényhatóság fennhatóságával járó kivételes intézkedésről van szó, amelyre a törvénynek a jelzett szakaszra vonatkozó indokolása szerint oly esetekben van szükség, midőn a községi határozat vagy intézkedés, illetőleg az ügy sem hivatalból, sem fellebbezés útján nem jut a törvényhatóság elé, s az előljárásság vagy képviselőtestület járatlansága, önérdéke, sőt rosszakarata folytán az állam és község érdekét veszélyeztető lépéseket vagy intézkedéseket tenne. Ez a rendelkezés tehát távol áll attól, hogy a 81. §-t hatálytalanítsa. A választás jogerejét pedig annál kevésbé sérti, mert ilyen jogerő ha volna, sem lenne akadálya közjogi jellegű korlátozásoknak. Az az érv pedig, hogy az 1896: XXVI. t.-c. 26. §-a a törvényhatósági bizottságnak csak a választási eljárás ellen beadott fellebbezések alapján hozott határozatai ellen ad közigazgatási bírósági panaszjogot, s ne volna feltehető a törvényhozásról az, hogy amennyiben fellebbezés hiánya esetében is felül lehetne bírálni

a választásokat, ezeket ne utalta volna a bíróság jogvédelme alá: ugyancsak nem bír logikai alappal. Nagyon is feltehető a törvényhozásról, hogy azokban a kivételes és a közösséget közelebbről érdeklő esetekben, amikor a beavatkozást a közigazgatás vagy közbiztonság érdekei követelik, szabad kezet akarjon magának biztosítani azáltal, hogy a döntést a közigazgatási hatóságoknak tartja fenn. Ez az eset ekként mintegy ellenképe a méltányosságra (diszkréció) alapított kérelmeknek, amelyek tekintetében szintén nincs helye közigazgatási bírósági jogvédelemnek („negatív“, nem az egyén, hanem a közösség javára fennálló méltányosság).

Végül a bíróság döntő érve azért tekinti kizártnak a szóbanlévő törvény ellenkező értelmezését, mert e mellett a közigazgatási vagy közbiztonsági érdek címén bármely ügy el lenne a bírói jogvédelem alól vonható, s ugyanolyan ügyekben utolsó fokban a közigazgatási bíróság mellett a közigazgatási hatóság is intézkedvén, a jogbiztonságnak a jogegységben rejlő előnyei sem érvényesülhetnének. Ez az érv azonban nem illik bele a megkezdett logikai levezetésbe. A bírói jogvédelem fenntartása ugyanis nem logikai szükségesség. Csak célszerű ez, és csak abban az esetben, ha az individuális érdekeket ebben a vonatkozásban nem akarjuk kiszolgáltatni a kollektív érdekek önkényének. Ezzel azonban ismét leléptünk a logika biztos, de korlátolt talajáról, s világnézeteknek logikailag fel nem oldható ellentétére bukkantunk, amibe bizonyos mértékig belejátszani látszik itt a háttérben a centralizmus és decentralizmus logikai érvekkel szintén el nem dönthető vitája is.

2.

A fenti döntés alogikus magja annál is inkább szembe-tűnő, mert a m. kir. Közigazgatási Bíróságnak van egy későbbi (1932) elvi határozata (1367. sz.), amely bizonyos vonatkozásban az előbbi döntés ellenképének tekinthető.

A m. kir. minisztérium az 1931: XXVI. t.-c.-ben kapott felhatalmazásra utalással, a vármegyei közigazgatás személyi és dologi kiadásainak apasztása érdekében, Vas megyében a kőszegi járást megszüntette. A vármegyei törvényhatósági bizottság s a törvényhatósági bizottság tagjainak fele együttesen panaszt emelt a bíróságnál, s a sérelmes rendelet hatály-

talánítását kérte, többek közt azzal az indokolással, hogy a rendelet megsértette az 1886: XXI. t.-c. 2. s 3. §-át, mivel az 1931: XXVI. t.-c. a minisztériumnak csak pénzügyi természetű rendkívüli felhatalmazást adott (ami jó pl. arra, hogy megszüntethessen egyes tisztviselői állásokat); azonban nem adott jogot arra, hogy, a vármegyék önkormányzatába mélyen belemélyülő intézkedéssel, szabályrendeletileg megszervezett járásokat és hivatalokat szüntethessen meg, amely szabályrendeletek alkotása vagy megváltoztatása — miniszteri jóváhagyás mellett — a vármegyének az 1883: I. t.-c. 16. §-ában is biztosított kizárólagos önkormányzati joga.

A bíróság úgy döntött, hogy a törvényhozás az 1931: XXVI. t.-c. 4. és 5. §-ában foglalt rendelkezésekkel a minisztériumot oly általános jogkörű rendeletalkotás kivételes hatalmával ruházta fel, melynek alapján a kormány az *államháztartás egyensúlya* s a közigazgatás személyi és dologi kiadásai apasztásának érdekében egyes főszolgabírói járások megszüntetését is elrendelheti.

A döntés indokolása az, hogy a törvény 4. §-a utasítja a minisztériumot, hogy tegyen meg „minden intézkedést”, amely szükséges arra, hogy az államháztartás egyensúlya, illetőleg az állami költségvetésben megállapított kiadások csökkentése biztosíttassék, s az 5. §. szerint ezeket az intézkedéseket megfelelően alkalmazni kell az önkormányzatok háztartásában is; a szóbanforgó járás megszüntetése nyilvánvalólag csökkentette az állami és vármegyei háztartás költségeit; a megszüntetés tehát jogos volt.

Ha e szillogizmus mögé tekintünk, mindenekelőtt azt kell kérdésesnek tekintenünk, hogy a felsőtételnek az a kijelentése, hogy a kormány „minden intézkedést” megtehet, nem bír-e mégis bizonyos, pl. alkotmányjogi korlátokkal. Vajjon az volt-e a törvényhozó intenciója, hogy — legalább bizonyos mértékben — az autonómiákat, alkotmányosságunk százados védőbástyáit, megszüntesse? A döntés utal arra, hogy ezzel a joggal a kormány nem önkényesen, hanem csak abból a célból élhet, hogy az *államháztartás egyensúlya* ezzel is előmozdíttassék. Érdekes, hogy ugyanez a bíróság az előbb ismertetett döntvényben, hasonló helyzetben azt, hogy a községi autonómia ügyeibe való beleszólás csak a *közigazgatás vagy közbiz-*

tonság érdekében történhetik, ép ellenkezőleg mérlegelte. Nem azt látta, hogy *csak* ebből a célból szabad korlátozni az autonómiát, hanem azt, hogy ilyen érdek ürügyével bármely ügyet elvonhatnak az ügyköréből. Hiszen alig gondolható olyan autonóm ügy, aminek közérdekű vagy költségvetési kapcsolatai képzelhetők ne lennének. Az az érv pedig, amely az egyik ügyben a korlátozás mellett, a másikban ellene hozható fel, analóg helyzetben, nyilvánvalólag nem lehet logikai természetű.

Ugyanilyen alogikus fordulóponton nyugszik az 5. §. értelmezése. Az ugyanis, hogy a jelzett költségcsökkentő intézkedéseket „megfelelően“ alkalmazni kell az önkormányzatok háztartásaiban is, nyitva hagyja azt a kérdést, hogy kinek kell alkalmaznia: az önkormányzatnak magának vagy a központi hatalomnak? Hogy milyen álláspontra helyezkedünk, ismét nem logikai megfontolások eredménye, hanem olyan irracionális tényezőké, hogy a csökkentések gyorsaságát vagy a hagyományos hatásköröket becsüljük-e többre.

A két döntés eltérésének mélyenjáró értelmét talán leginkább abban kereshetjük, hogy az első *állandó* jellegű korlátozást engedett meg bizonyos autonómiákkal szemben, s így ezt érthető óvatossággal és fokozott megszorításokkal tette; a második viszont egy *átmeneti* jellegű, szükségkorlátozást értelmezett, aminek megszorító értelmezését ideiglenessége feleslegessé, a pénzügyi helyzet pedig veszélyessé tette volna. S ami talán ennél is döntőbb volt: az első határozat egy individuális-liberális korban jött létre, amelyben úgy látszott, hogy a jognak az egyént kell védenie a köz ellen; a második pedig egy kollektív felfogású korban, amely a jogtól inkább a köz védelmét várja az egyéni önzésekkel szemben. A két ismertetett döntés összhangja tehát az érvek ellentétes felhasználása ellenére is fennáll; ez azonban nem mesterséges logikai szerkesztés, hanem a jogászai gondolkozás mélyebb összhangja.

Érvényes lemondás.

Ugyancsak a Közigazgatási Bíróság egyik (1439. sz.) elvi határozata értelmében a törvényhatósági bizottsági tagtól korábban pártvezetősége által tagjainak függőségben tartása végett szedett, s a bizottsági tag tudta és hozzájárulása nél-

kül kelettel ellátott lemondó nyilatkozatnak (reverzális) ugyan csak a tag tudta és beleegyezése nélkül történt beadása nem eredményez joghatályos lemondást.

A probléma megoldása logikai formában úgy lett volna megfogalmazható, hogy: 1. a lemondás megszünteti a törvényhatósági bizottsági tagságot (1930: XVIII. t.-c. 27. §. 2. pont); 2. a panaszos lemondott; 3. tehát a panaszos tagsága megszűnt. A döntés mégsem így történt, mivel a felső- és alsótételben szereplő „lemondást” a bíróság két különböző értelemben „értelmezte”. Megállapította ugyanis, hogy a felsőtételben jelzett lemondás csak „érvényes lemondás” lehet; az alsótételben szereplő lemondás pedig „nem érvényes lemondás”. A reverzálisadás ugyanis a bíróság megállapítása szerint „a régi rendi alkotmányban ismert utasítási és visszahívási jognak burkolt formában való visszaállítását célozza” s a törvény „céljával és szellemével” ellentétben áll. Hiszen az 1930: XVIII. t.-c., de más hatályos törvényünk sem tartalmaz olyan rendelkezést, amely a pártokat feljogosítaná arra, hogy a lajstromaik alapján megválasztott bizottsági tagok bármelyikét is a pártból való kilépés esetén vagy más ok miatt megfoszthassák mandátumától. Ez ugyanis a bizottsági tagok függetlenségét érintené, amely pedig leghatékonyabb biztostéka annak, hogy a tagok kizárólag a *közérdek* követelményeinek megfelelően fognak határozni, amivel a *pártérdek* nem mindig egyezik meg.

Látjuk tehát, hogy a döntés kizárólag azon fordult meg, mit értünk (érvényes) lemondás alatt. Ennek megállapítása pedig nem logikai dedukcióval, hanem a közérdek bölcs mérlegelésével történt. Logikailag abból, hogy egy magatartás pártérdeket szolgál (ami a közérdekkel egyenlő is lehet), vagy hogy az új renddel szemben burkolt formában a régit állítja vissza: még nem okvetlenül folyik ennek érvénytelensége, ha a megfelelő formák között történt. Ez a döntés is azt erősíti meg, hogy a logikai formák látszatérvénylánca mögött az irracionális lényeg keresése: ez a jogász-gondolkozás feladata.

Érvényes házasság.

A m. kir. Közigazgatási Bíróság 1594. sz. közigazgatási elvi határozata szerint hivatásos katonai személy özvegyét a

néhai férjével kötött házasságának semmisége esetén özvegyi nyugdíj nem illeti meg annak ellenére sem, hogy a házasság megkötésénél a felek vagy azok egyike jóhiszeműen járt el, és hogy a házasság megkötését az illetékes katonai hatóság tudomásul vette.

A döntés alapjául szolgáló tényállás az volt, hogy a panaszos néhai férje, mint nyugállományú százados, miután első feleségével kötött házasságát a tanácsköztársaság idején, 1919. évi június hó 17-én felbontották, a panaszossal 1919. évi augusztus hó 21-én házasságot kötött, amit a honvédelmi miniszter utólag tudomásul vett. A 4.038/1919. M. E. sz. r. 4. §-a értelmében azonban a rendes bíróságok szünetelésének ideje alatt felbontott házasság csak akkor szűnt meg, ha a felek valamelyike a rendelet életbelépésének napjáig új házasságot kötött; a rendelet kihirdetésének napján (1919. augusztus 20.) életbelépett. Így tehát a szóbanforgó második házasság egy nappal elkésett; az előbbi házasság ezért nem szűnt meg, a felbontó határozat érvénytelen, s így a tovább is fennálló érvényes házasság miatt az új házasság semmis (1894: XXXI. t.-c. 12., 45. §§). Márpedig ugyane törvény (H. T.) 46. §. (2) bekezdése értelmében *a semmis házasságot megszűnése után úgy kell tekinteni, mintha meg sem kötötték volna.* Így történt, hogy a férj halála után az özvegyi nyugdíj folyósítását annak ellenére is megtagadták, hogy a házasságot a felek nem vitatottan jóhiszeműen kötötték.

A közigazgatási bíróságnak ezt helybenhagyó határozata a következő logikai szkémába lenne foglalható: 1. özvegyi nyugdíjigényt csak érvényes házasság alapít meg; 2. az özvegy az elhúnyttal nem élt érvényes házasságban; 3. tehát az özvegynek nincs özvegyi nyugdíjigénye.

A döntés azonban jogászilag nem ezen a logikai levelezésen, hanem azon fordul meg, hogy mit értünk „érvényes házasság” alatt. Mégpedig bennünket közelebbről itt az érdekel, hogy nem kell-e jogilag a semmis házasságot is bizonyos esetekben érvényesnek tekinteni?

A bíróság hivatkozik a házassági törvény (H. T.) 46. §-ának második bekezdésére, amely szerint a semmis házasságot megszűnése után úgy kell tekinteni, mintha meg sem kötötték volna. Ámde ez csak elv, s nem valami áthághatatlan

dogma akar lenni, hiszen tudjuk, hogy maga a házassági törvény több helyen kivételt állapít meg alóla (pl. H. T. 133. §). úgyannyira, hogy a törvény javaslatában ez a rendelkezés még ahhoz a feltételhez volt kötve, hogy amennyiben a törvényből más nem következik, amit azonban tárgyaláskor a bizottság, mint önmagától értetődőt, kihagyott. Azt is tudjuk, hogy ez az elv ezeken kívül is, főként a jóhiszeműen kötött semmis házasságok (ú. n. vélt házasság) eseteiben is több tekintetben megszorítást szenved.¹⁰ Ezt a szokásjogi természetű szabályt (melyet részben a Mtj. 171. §-a is kodifikál) a kir. Kúria három elvi jelentőségű határozatában is leszögezi. Megállapítja, hogy a közszerzemény érvényes házasságot feltételez ugyan, de *a házassági vagyoni jogok szempontjából* a jóhiszemű házassáfélre nézve az érvénytelen házasság (vélt házasság) is az *érvényes házasság hatályával bir* (736. E. H.); továbbá hogy ily házasság esetében az abból származott gyermekekre nézve a törvény általi törvényesítés (*legitimatio ex lege*) áll be, *mintha érvényes házasságból származnának* (214. T. H.); végül, hogy ilyenkor a túlélő jóhiszemű házassáfélre *ugyanazok az előnyök* hárulnak, *mintha a házasság érvényes lett volna*, „következőleg“ a hitvestársi öröklési jog is megilleti (219. E. H.).

A közigazgatási bíróság határozata — a Kúria gyakorlatára utalással — tényként állapítja meg, hogy a vélt házassághoz is fűz némely vonatkozásban a magyar jogrendszer ugyanolyan jogi hatásokat, mint az érvényes házassághoz; az özvegyi nyugdíjigény megállapításánál azonban vélt házasság fennforgása mégsem vehető szerinte figyelembe. A hivatásos katonai személyek özvegyeinek ellátását ugyanis az 1921: XXXII. t.-c. szabályozza, s így nyugdíjigényük elbírálásánál „kizárólag e törvény és illetve az ezt módosító jogszabályok“ rendelkezései az irányadók, amelyek szerint ez az igény csak az „érvényes házasságra“ alapítható.

A bíróság előtt e döntésnél láthatólag a fentírt logikai szkéma lebegett; s a felső- és alsótétel s a konklúzió közötti vitathatatlan logikai kapcsolat fent is áll. De ismételten rá kell mutatnunk, hogy a probléma ezzel csak logikailag nyert meg-

¹⁰ V. ö. *Grosschmid*: A házassági törvény (1894: XXXI t.-c.). Budapest. 1908. II. köt. 476. l.

oldást, jogászilag azonban nem. Jogászilag még mindig fennmaradt az a kérdés, hogy mi az „érvényes házasság“. És itt van az első jogászi tévedés, amit ebben a logikailag nem kifogásolható döntésben felfedezni vélünk. A bíróság tévesen indult ki abból, hogy ennek a kérdésnek eldöntésénél kizárólag az 1921: XXXII. t.-c. s az ezt módosító jogszabályok rendelkezései az irányadók. Mert a magyar állam jogrendje, *mint egész* az irányadó; ebből egyes törvénycikkeket és rendeleteket úgy kiragadni, hogy a jog egészére tekintet nélkül, vagy épen annak ellenére értelmük lenne, nem lehet. A gyakorlatban rövidítésként, szimbólumként beszélhetünk, pontatlanul, konkrét jogtételekről, de tisztában kell lennünk azzal, hogy ezek igazi értelmét csak a jogrend egészének, az összes vonatkozó jogtételeknek egybevető értelmezésével olvashatjuk le.¹¹ „*Non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est, regula fiat*“ (Paulus). S hogy mi ez a regula, abba egyebek között a szokásjognak is van beleszólása, amivel tudvalevőleg még az Osztrák polgári törvénykönyv 10. §-a sem tudott megbírkózni, hazai jogunknak pedig egyenesen gerincét képezi.

Az idézett törvénynek és módosításainak kizárólagos figyelembevételéről márcsak azért sem lehet szó, mert ez a törvény, közelebbi megjelölés nélkül, olyan „fogalmakat“ is tartalmaz, amelyek értelmét más jogszabályok határozzák meg, s így utóbbiak bevonása nélkül tulajdonképpen nincs is érthető tartalma, amit irányadónak takinthatnénk. Ilyen fogalom például az érvényes házasság. A törvény a vitatott jogigényt egyenesen ennek fogalmához kapcsolja, a nélkül, hogy megmondaná, mit ért alatta. Hogy még pontosabbak legyünk, a törvény még a házasság érvényességét sem kívánja kifejezetten, csupán arról beszél, hogy a hivatásos katonai személyek „özvegyeinek“ mily feltételek fenn-, illetőleg fenn nem állása esetén van folytatólagos özvegyi nyugdíjra igényük

¹¹ V. ö. R. v. Jhering: Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. Leipzig.⁵ (Breitkopf und Härtel). 1891. I. 33. s köv. I., Somló: Juristische Grundlehre. Leipzig.¹ 1917., 98., 370–1., 382., M. Wenzel: Juristische Grundprobleme. Berlin. 1920. I. 140., Moór: A logikum a jogban. Budapest. (Athenaeum). 1928., 9., E. Jenks: The new Jurisprudence. London. 1933., 69., Szabó: A jog alapjai. Budapest. 1938., 28–9. l. Lásd még Paulus: D. L. 17, 1.

(40, 41. §). Azt, hogy özvegy alatt érvényes házasságban élt nőt kell tekinteni, nem a törvény mondja, hanem a bíróság következteti, nyilván a törvényen kívül fekvő egyéb jogforrások alapján. De maradjunk az „érvényes házasságnál“. Azt láttuk, hogy ezt a szóbanlévő törvény nem határozza meg, ami természetes is, hiszen van házassági törvényünk, ami erről már rendelkezik. Tehát ezt is figyelembe kell vennünk, ha meg akarjuk tudni, hogy a szóbanforgó törvény mit mond.

Itt azonban újabb bonyodalom vár bennünket. A házassági törvénynek ugyanis ismét nem lehet egyetlen kiragadott szakaszát irányadóul venni, hanem az egész törvényt, ami alatt persze nem a puszta nyomtatott szöveget kell érteni, hanem amilyen értelemmel az jogrendünkben érvényesül; így azután ismét figyelembe kell vennünk a szokásjogot is.

Annak eldöntése mármost, hogy mindezeknek a jogszabályoknak alapján érvényes házasságnak mit kell tekinteni, hazai jogunk értelmében a rendes bíróságok hatáskörébe tartozik. Ezek gyakorlata tehát a közigazgatási bíróságra is irányadó, mint ahogy fordítva: a közigazgatási bíróság gyakorlata is irányadó a rendes bíróságokra, ha az azok által alkalmazott jogszabályok olyan fogalmakat is tartalmaznak, amelyek értelmezése az ő jogkörébe esik. A rendes bíróságok pedig, mint láttuk, fennálló jogunkat, tehát a házassági törvényt s a hatályban lévő szokásjogot, úgy értelmezik, hogy bizonyos körülmények között a semmis, sőt semmissé nyilvánított házasság is érvényes házasság hatályával bír. Ilyennel bír jóhiszemű harmadik személyek előnyére, akik a házastársakkal az érvénytelenné nyilvánításig jogügyletekbe bocsátkoztak (H. T. 133. §); ilyennel bír a vélt házasságból származott gyermekekre; ilyennel bír a jóhiszemű házassfélre, mégpedig nemcsak a házassági vagyoni jogok, hanem minden „előny“ szempontjából; legalább is ezt az értelmezést lehet kiolvasni a 219. E. H. szövegezéséből, amely a hitvestársi öröklési jogot ebből „következteti“. Arról, hogy az özvegyi nyugdíj a házassági vagyoni jogok közé lenne-e sorozható, lehet beszélni; de az, hogy az „előny“-ök, mégpedig anyagi, vagyoni előnyök közé tartozik, márcsak azért sem tehető vitássá, mert ellenkező esetben az özvegy aligha panasználja folyósításának megtagadását. S az sem mondható, hogy ha egy há-

zasság az érvényes házasság hatályával bír is, még mindig nem érvényes házasság. A házasság érvényességének ugyanis épen csak jogi hatály szempontjából van jelentősége. A két kifejezési forma közti különbség nyilvánvalóan azt akarja érzékelteni, hogy az „érvényesség hatályával bíró” házasság érvényessége szűkebb körű. Természetes azonban, hogy abban a vonatkozásban, amire ez a hatály kiterjed, ez a házasság éppolyan érvényes házasság, mint akármelyik „érvényes házasság”. S ez a különbség is csupán fokozati, hiszen az ü. n. érvényes házasság is csak addig a határig érvényes, ameddig joghatálya kiterjed. Gondoljunk térbelileg pl. a szovjet érvényes házasságokra, amelyek hatálya a szovjet jogrend határánál végetér; időbelileg a felbontott házasságokra.

Röviden: a vélt házasságot, írott és szokásjogunk egybevetett értelmezése alapján, a jóhiszemű házastfél anyagi természetű előnyei tekintetében érvényes házasságnak kell tekinteni. Annak, hogy ezeknek az előnyöknek a jogalapja magán- vagy közjogi természetű-e, jelentősége nincs. Nemcsak azért, mert ilyen különbséget jogunk nem tesz, s ahol a törvény nem különböztet, ott mi se különböztessünk, nemcsak azért, mert a köz- és magánjog közti elvi különbség, épen napjainkban, mindinkább elmosódik, hanem főleg azért, mert ezek között az „előnyök” között jogunk kifejezetten sorol fel közjogi természetűeket is (pl. ilyen a gyermek törvényi törvényesítése).

A szillogizmus megmutatta az utat, hogy kell dönteni, ha nincs érvényes házasság. De nem mondta meg azt, hogy mi az érvényes házasság, aminthogy nem is mondhatta, mert ez nem zárótétele, hanem alsó- és felsőtételének is előfeltevése volt. A probléma jogászai megoldása itt vált el a logikai megoldástól. Mélyebbre nyúlt ennél, lélektani mélységekbe, ahol az a valami születik, amit olyan sok névvel (igazságosság, természetjog, jogérzet, a jog szelleme, stb.) írtak már *körül*, de eggyel sem írták még *le*. Lélektanilag talán ép az ennek a döntésnek a magyarázata, hogy a bíróság nem akart olyan lélektani mélységekbe szállani, ahol a logika napvilága már nem mutatja az utat. Ilyen magyarázat mellett a döntés mikéntjének mélyén a formális jogbiztonság és a materiális jogosság, még mélyebben az alaki és anyagi igazság irracionális elvének küzdelmét véljük felfedezni.

Szabadság és beteg, „szabadság“.

Most vizsgáljunk meg egy olyan ítéletet is, amire egy autonóm közület jogalkalmazása körében került sor.

Az illető autonómia iskolájának egyik, fizetéstelen szabadságon lévő, tanárnője közvetlenül szülése előtt bejelentette igazgatójának, hogy szabadságát, amibe a szülés ideje még beleesett volna, meg kívánja szakítani: a szülés megtörténte után pedig, a szülés folytán keletkezett betegségének Otborvosi bizonyítvánnyal igazolása mellett, az orvos javaslatának megfelelően, két havi „betegszabadságot“ kért. Az igazgatótanács, a bizonyítvány alakítását nem kifogásolva, csak egy havi „gyermekágyi szabadságot“ engedélyezett azzal, hogy ha ennek lejártával sem épül fel, végelbánás alá fogják vonni. A beteg az egy hó letelte előtt írásban közölte az igazgatóval, hogy nem gyógyult fel, aki ugyancsak írásban közölte vele, hogy a végelbánási eljárás megindult; új tisztiorvosi bizonyítványt, vagy egyéb nyilatkozatot nem kívánt.

Ezután hónapok teltek el, s a tanárnő, akinek fizetését időközben nem folyósították, azt sürgetni kezdte. Az igazgatótanács fegyelmi indításával válaszolt. Az elsőfokú autonóm bíróság, fegyelmi ok hiányában, felmentő ítéletet hozott. A másodfokú autonóm bíróság a panaszlottat, annak kimondása mellett, hogy a vitás időre fizetés nem illeti meg, állásából elmozdításra ítélte. A harmadfokú autonóm bíróság mindkét ítéletét feloldotta, s bizonyításkiegszítést rendelt el, mialatt azonban az ügy békésen rendezést nyert.

Bennünket itt a másodfokú határozat indokolása érdekel közelebbről, amely a döntést lényegileg két okra alapította: Az egyik ok, hogy a panaszlott fizetéstelen szabadságát az iskola „igazgatótanácsának szóbelileg tett ígéretét megszegve“, felettes hatóságának engedélye nélkül szakította meg, s szolgáltatételre jelentkezett. A másik ok pedig, hogy szabadságának lejártakor újabb szabadságot nem kért, s így azóta önkényesen és jogosulatlanul kivonta magát hivatali kötelességei teljesítése alól.

Itt tehát az ítélet indokolásául két szillogizmus is felállítható. A fegyelmi ügy jogászai eldöntése azonban nem ezek

helyességétől, hanem egyes, alapjukul szolgáló fogalmak mi-kénti felfogásától függ.

Vegyük az első szillogizmust. 1. Aki ígéretszegéssel, egyoldalúlag megszakítja a szabadságát, fegyelmi okot követ el; 2. a panaszlott így szakította meg; 3. tehát a panaszlott fegyelmi okot követett el. A szillogizmus jó; a konklúzió rossz, mert a felső- és alsótételnek belső hibái vannak, tehát a logikai következtetés hibás alapokról indult. Először is nincs olyan jogszabály, amely egy szabadság megszakítását fegyelmi okká nyilvánítaná, még netaláni szóbeli ígéret ellenére is (felsőtétel). Másrészt ily ígéretet nem igazoltak, sőt nem is képzelhető, hogyan tehető testületi hatóságnak, mellyel a fél közvetlenül nem is érintkezett, szóbeli ígéret. Ezenkívül mi jelentősége lehet egy olyan ígéretnek, amely az ígéret szerint is azzal a feltétellel tétetett, hogy ha a körülmények meg nem változnak — mikor a körülmények a szülés folytán megváltoztak? Végül nem látható be, hogy lehet egy szabadságot a felettes hatóság akarata ellenére, önkényesen, egyoldalúlag megszakítani? A megszakítás ugyanis kétoldalú aktus, amihez vagy hozzájárul a másik fél is, de akkor nincs egyoldalúság, vagy nem járul hozzá, de akkor nincs megszakítás (alsótétel).

Nem áll erősebb alapokon a másik szillogizmus jogász-értéke sem, amely szerint 1. aki szabadság engedélyezése nélkül távolmarad hivatalától, fegyelmi okot követ el; 2. a panaszlott így maradt távol; 3. tehát a panaszlott fegyelmi okot követett el. A szillogizmus ismét jó, a konklúzió rossz, mert hiba van a premisszák belső értelme körül. A felsőtétel téves, mert a betegség okából távollét (ú. n. beteg „szabadság”) nem „szabadság”, s így formális szabadságengedélyezés nélkül sem idéz elő fegyelmi okot (81.915/1907. P. M. sz. r.). Különbözik a panaszlott nem maradt egyszerűen távol (alsótétel), hanem betegségének továbbtartását tudatta az igazgatóval. Ha ez ezt nem találta szabályos eljárásnak, újabb orvosi bizonyítványt vagy más bejelentést kívánt, a pénzügyi szolgálati szabályok 254. §-a értelmében kellett volna eljárnia, amit nemcsak elmulasztott, de a távollétet — úgy ő, mint az igazgatótanács — a végelbánási eljárás megindításával s több hónapos hallgatásával hallgatólagosan tudomásul is vette.

Kérdés: vajjon ezek a premisszák indították a bírósá-

got arra, hogy olyan súlyos konklúzióra jusson? Sokkal valószínűbb, hogy a már meglévő konklúzióhoz kereste — jobb híján — az ismertetett premisszákat. A konklúzióhoz pedig nem logikai, hanem más, lélektani folyamatokon keresztül kellett jutnia, melyek motívumai közt a szerinte meg nem szolgált illetmények megmentése pozitíve, s a szüléssel kapcsolatos családvédelmi szempontoknak az általa is képviselt intézet érdekeivel szemben teljes háttérbehelyezése s így a döntés motiválásából kiszorítása negatív bizonyára nem utolsó szerepet játszott. Mindezek azonban nem hatnak olyan meggyőzően, hogy a harmadfokú bíróság feloldó végzését helyénvalónak ne találják, s a *laikus bíráskodásnak* ezt a csökevényét jövő jogfejlődésünkben valami módon kiküszöbölendőnek ne tartanók.

Mi a függetlenség?

A hágai Állandó Nemzetközi Bíróság (Cour permanente de Justice internationale) vélemény jellegű határozata, a német-osztrák vámúnió tárgyában, ugyancsak tanulságos például szolgálhat.¹²

A tényállás a következő: Németország és Ausztria 1931. március 19-én Bécsben egy jegyzőkönyvet írt alá olyan szerződés kötésének célzatával, amely a két állam vám- és kereskedelmi politikai viszonyát közös nevezőre hozza, s lényegileg vámúnióhoz vezet. A Nemzetek Szövetségének Tanácsa a bírósághoz fordult annak eldöntése végett, hogy nem ütközik-e bele ez a jegyzőkönyv a párisi környéki békeszerződésekbe s a genfi jegyzőkönyvbe?

A saint-germaini békeszerződés 88. s a versaillesi békeszerződésnek ezzel egyező 80. szakasza szerint ugyanis Ausztria „függetlensége” elidegeníthetetlen, kivéve, ha elidegenítéséhez a Nemzetek Szövetségének Tanácsa hozzájárul. A genfi jegyzőkönyvben (1922. október 4.) pedig Ausztria a neki pénzügyi és gazdasági segínyt nyújtó hatalmakkal szemben kötelezte magát, hogy nem idegeníti el „függetlenségét”, s tartózkodni fog minden gazdasági vagy pénzügyi érintkezés-

¹² P. C. P. J., I. Série A/B. No 41. Régime douanier entre l'Allemagne et l'Autriche. Avis consultatif du 5 septembre 1931. Leyde; Série C. No 53. Pièces de la procédure écrites.

től vagy szerződéstől, amely ezt a függetlenséget közvetlenül vagy közvetve „veszélyeztetné“.

A bíróság — egyetlen szótöbbséggel — kimondotta, hogy a vitás jegyzőkönyvben tervezett vámegyezmény Németország és Ausztria között a békeszerződések felhívott rendelkezéseit nem sértené, a genfi jegyzőkönyvvel azonban nem lenne összeegyeztethető. Vagyis a tervezett vámúnió a bíróság szerint Ausztria függetlenségét általában nem sértené, de gazdasági függetlenségét veszélyeztetné. Ez az ítélet szillogizmus alakjában kifejezve körülbelül úgy hangzanék, hogy 1. Ausztria „függetlenségének“ sértése vagy gazdasági veszélyeztetése jogellenes; 2. a vámúniót tervező jegyzőkönyv gazdaságilag veszélyezteteti Ausztria függetlenségét; 3. tehát ez a jegyzőkönyv jogellenes. Ez a logikai szkéma hű vázát adja a határozatnak, de semmit sem mond annak jogászai okairól, amelyekben pedig meg kellett fordulnia. A lényeges ugyanis az, hogy mit értünk függetlenség alatt.

Természetes, hogy a német-osztrák értelmezés tágitani igyekezett ezt a fogalmat, hogy a vámúnió is beleférjen, az ellenkező, főleg francia-olasz álláspont pedig szűkíteni, hogy a vámúniót kizárja. Az előbbi álláspont azt igyekezett hangsúlyozni, hogy a függetlenséggel nem minden korlátozás áll ellentétben, hiszen az állam korlátozhatóságát kizáró korlátok — maguk is korlátok; s ha a saint-germaini szerződésben és a három genfi jegyzőkönyvben Ausztriára nehezedő számos jogi és tényleges (katonai, pénzügyi, gazdasági) korlátozás nem érintette függetlenségét, ebből *a fortiori* következik, hogy a bécsi jegyzőkönyvben tervbevelt, az egyenlőség és viszonyosság elvén nyugvó s önként elfogadott rendszabályok még kevésbé érintik azt; éppen az osztrák függetlenség kívánja meg, hogy Ausztria olyan vámúnióba léphessen, amilyenbe akar. A függetlenség e felfogás szerint azt a képességet jelenti, hogy az állam nemzetközi viszonyait saját kizárólagos döntésével határozhatja meg. A függetlenség korlátozásának joga az állam érdekében: nem elvesztése, hanem gyakorlása a függetlenségnek. Vagyis másszóval a függetlenség azt jelenti, hogy az ilyen állam jogainak nemcsak alánya, hanem alkotója is.

Az ellenkező felfogás szerint viszont nem a formális jogi

értelemben vett függetlenség a lényeges; hiszen ilyen értelemben a nemzetközi jogközösségben minden állam korlátozva van. A tényleges függőséget kell kutatni, amely ilyen vámúnió esetében a kapcsolatba lépni kívánó államok mindenkor erőviszonyaitól függ. A szóbanforgó államok közti vámúnió például, a köztük lévő politikai viszony folytán, olyan természetű, *hogy feltétlenül korlátozná Ausztria függetlenségét, Németországit viszont nem.*

A határozat indokolása végül egy harmadik függetlenség-fogalmat tart szem előtt, amikor azt állapítja meg, hogy a vitás vámúnió nem szüntetné meg Ausztria függetlenségét, mert a viszonyosság elvén nyugodnék, felmondható lenne, s Ausztria továbbra is önálló állam maradna, saját kormányval és végrehajtó hatalommal; fenyegetné azonban az csztrák gazdasági függetlenséget, s így nem egyeztethető össze az 1922. évi genfi jegyzőkönyvben vállalt kötelezettséggel.

Látjuk tehát, hogy függetlenség alatt ebben a híres vitában az egyik fél pusztán jogi, a másik pusztán tényleges, a harmadik kizárólag gazdasági fogalmat értett — a szerint, hogy annak a felfogásnak az alátámasztására, amelyet már eleve védeni akart, melyik felelt meg jobban. Hogy melyik a helyes magyarázat, az logikai eszközökkel el nem dönthető; pedig ép ezen fordult meg a határozat.

Mi a bántalmazás?

Állítsuk fel egy büntetőjogi ítélet szillogisztikus vázát is.

1. Aki másnak testét szándékosan, de ölési szándék nélkül bántalmazza vagy egészségét sérti, ha az ez által okozott sérülés, betegség vagy elmekór húsz napnál hosszabb ideig tartott, súlyos testisértés büntetést követi el, és három évig terjedhető börtönnel büntetendő; 2. a vádlott bántalmazta a sértett testét, s huszonegy napig tartó sérülést okozott; 3. a vádlott tehát egy évi börtönnel büntetetik.

Ez az ítélet természetesen ismét csak látszatkonklúzió. Miért? Mindenekelőtt azért, mert a jogászai döntés, mint az ismertetett többi ítéletekben, itt is a premisszáiban rejlő alogikus, irracionális fogalmak és ténykérdések mikénti értelmezé-

sén, felfogásán fordul meg. Az például, hogy a vádlott a sértettet „szándékosan“ bántalmazta-e, „ölési szándék nélkül“ bántalmazta-e, egyáltalán „bántalmazta“-e: nem dönthető el logikai úton. A bírói gyakorlat például máig is ingadozik annak eldöntésénél, hogy mit értsünk bántalmazás alatt. Például abban az igen gyakran előforduló esetben, amikor többen lefogják valakit, hogy más bántalmazza, sokáig nem tudták eldönteni, hogy a lefogás is bántalmazásnak s így társtettségnek tekinthető-e, vagy csupán bűnsegély. S mikor a ma uralkodó felfogás — hosszas ingadozások után — társtettségnek minősíti, kétségtelen, hogy a bántalmazásnak olyan fogalmát fogadja el, ami logikai úton levezethető semmiesetre sem volna, az ellentétes felfogással nem logikai ellentétben áll, s legfeljebb jog- vagy társadalompszichológiai indokai találhatók. Helyesen lát tehát W. *Eliasberg*¹³ a *factum* és a *ius* viszonyában pszichológiai jelentőséget. „*Dabis mihi factum, dabo tibi ius*“ — mondja a bíró. De hogy mi a faktum, azt nem logikai dedukcióval, hanem a tanúktól, szakértőktől, vádlottól, stb. pszichológiai úton tudja meg. S az így nyert tényálladékokat is valamilyen nézőpontból kell néznie, aminek meghatározása ismét pszichológiai momentumokon, s nem logikai megfontolásokon nyugszik.

Sőt a büntetőítéleteknél még van valami, ami túlnyomólag irracionális, alogikus momentumoktól függ. S ez a büntetékiszabás. A súlyosbító és enyhítő körülmények megállapítása és mérlegelése tipikusan nem logikai probléma. A kir. Kúria 49. sz. büntető teljesülési határozata bizonyos logikai szkémát akart ugyan felállítani, amelyben a kiszabandó büntetés mértékét — legalább is bizonyos vonatkozásban — formálisan megállapítja. Ez azonban a gyakorlatba, ebben az alakban, nem ment át, amint hogy a bírói mérlegelés pszichológiai természete folytán nem is mehetett. A kiszabott büntetések a bírói gyakorlatban rendszerint különleges enyhítő körülmények nélkül is mélyen alatta maradnak a középértéknek; míg egyes, főleg közjogias jellegű bűncselekményeknél

¹³ W. *Eliasberg*: Rechtspflege und Psychologie. Eine Einführung in die Wissenschaften vom seelischen Leben der Menschen. Berlin, (C. Heymanns Verlag). 1933., 1. I.

(pl. fizetési eszközökkel visszaélés) különösebb súlyosító körülmények nélkül is állandóan a maximum felé járnak.¹⁴

Jogcímvédelem. Örökös és rokon.

Grosschmid Béni¹⁵ nyomán két magánjogi jogesettel is foglalkozunk, amelyek a jog alogikus, pszichológiai lényegének érzékeltetésére alkalmasnak látszanak.

1. Az ú. n. kétszeri eladással kapcsolatban az Osztrák polgári törvénykönyv 440. §-a, amely telekkönyvi jogunk részeként nálunk is kútfői erővel bírt, úgy rendelkezik, hogy „ha a tulajdonos ugyanazon ingatlan dolgot két különböző személynek engedte át, az azt illeti, ki a bekebelezést előbb kérte”. Ezzel szemben az a joggyakorlat alakult ki, hogy aki az ingatlanhoz telekkönyvön kívül érvényes jogcímet szerzett, és az ingatlan tényleges birtokába is lépett: védelemben részesül az ellen, akire az ingatlant később ruházták át, mégha a telekkönyvbe egyedül az utóbbit jegyezték is be (jogcímvédelem; v. ö. a kir. Kúria 55. sz. polgári teljesülési határozatával).

A törvényrontó szokásjog kialakulásának egyik példájával állunk itt szemben. Nyilvánvaló, hogy ha az ítélet valóban logikai dedukció volna, ilyenre nem kerülhetett volna sor. Mivel azonban lényegileg nem az, lehetőség van különféle, a logikai láncolaton kívüli, tényezők figyelembevételére. Így a sajátságos magyar viszonyok és gondolkozásmód (írástól idegenkedés az ingatlanszerzésnél) tekintetbevételének hatása látszik abban, hogy ilyen, a törvénnyel ellentétes gyakorlat fokról-fokra kikristályosodhatott, mégpedig eleinte valószínűleg csak felháborítóan kijtászó célzatú, színleges s így egyébként is érvényteleníthető, rendszerint ingyenes vagy családi átruházásokkal kapcsolatos ügyleteknél, míg végül a jogvédelmet (s ennek mélyén a jogot) a gyakorlat erre a mintára lassankint más esetekben is megadta.

2. A másik jogeset az örökjog köréből való: egy családban, amely a szülőkből és leányukból állott, a vagyonát maga szerző apa elhalt. Vagyona férjes leányára maradt. Ez szín-

¹⁴ V. ö.: Részletek legfelsőbb bíróságaink elnökeinek évnvítő beszédeiből. Magyar Jogi Szemle. XXI. évf. (1940)., 41. s. köv. 1.

¹⁵ *Grosschmid*: Jogszabálytan, 447. s. köv. 1.

tén elhúnyt. Most az anya, férj, nagybátyák és nagynénék tartanak igényt az örökségre.

A nagynénik és nagybácsik a vagyoni ági jellegére alapítják igényüket. (Országbírói értekezlet ideiglenes törvénykezési szabályai, 10. §.). Mint tudjuk, a bírói gyakorlat — némi ingadozások után — az ellenkező álláspontra helyezkedett, az ági öröklésnek csak ott adván helyet, ahol a vagyoni közös elődről ered (Mtj. 1795. §.). Ez azonban nem folyik logikailag az Országbírói értekezlet határozományaiból, amelyekkel — logikailag — mindkét álláspont összeegyeztethető lenne. S helyesen állapítja meg *Grosschmid*, hogy a bírói gyakorlatnak, ha egyáltalán, úgy nem logikai okokból van igaza. A régi magyar visszaszállási öröklési rendnek a gyakorlat értelmezése felel meg, viszont például egyes svájci kantonok örökösödési rendjének az ellenkező. Azt azonban logikailag eldönteni, hogy egy jogszabály kétes értelmét magyar, de ősi, vagy pedig idegen, de modern szellemben magyarázzuk, nem lehet. Ha konzervatívok vagyunk, máshogy látjuk helyesnek, mintha radikálisok volnánk. Ismét itt van tehát a szillogizmusok értékére olyan végzetes „ha“. A gyakorlat és a bírói döntések nyomán kialakuló szokásjog, ha az egyik felfogást vesszük, törvényrontó, ha a másikat vesszük, egyszerűen törvényalkalmazó. Vagyis a probléma nem az, beszél-e a jog, hanem hogy mi az értelme ennek a beszédnek.

De még nem dőlt el a vita. Az anya és férj közötti perre az Országbírói értekezlet határozományainak 14. §-a irányadó, amely hitvestársi öröklésnek öröklött javakban le-, felmenő és oldalágas „örökösök“ hiányában ad helyet. Az anya azt állítja, hogy ő, mint „rokon“, örökös; a férj viszont tagadja a két fogalom azonosságát. Itt ismét egy fogalomhoz értünk tehát, aminek értelmezésén az egész ítélet megfordul. Meggyőzően fejti ki *Grosschmid*, hogy miután a szöveg arról beszél, hogy ne legyenek olyan vérbeli rokonok, akik örökölnének az öröklött javakat, s miután ezeket végső esetben azok is örökölnének, akik ágáról azok nem származtak, szó lehet a rokonok érvelésének helyességéről. Ha azonban azt nézzük, hogy az a rokon, akinek elődjéről a vagyoni nem ered, az ilyen vagyoni már csak azon a címen örökölnének, hogy az szerzeménynek tekintendő, akkor a házastársnak kell igazat adnunk.

Tehát itt is azt látjuk, hogy a pozitív jog érteime kétséges; ez a kétség logikai úton el nem osztható, s mindkét álláspont védhető, aminthogy *Grosschmid* is megállapítja, hogy az idők folyamán mindkettőnek voltak tekintélyes védői; régi jogtudósaink közül például *Kövi* és a királyi tábla a hitvestársnak, ellenben *Frank* s a septemvirális tábla a rokonnak adott igazat, míg a jelenkori gyakorlat ismét a hitvestárs mellé állt. A gyakorlat változása természetesen mindig új szokásjog kialakulását jelenti, amiről azt is mondhatjuk, hogy törvényrontó, de azt is, hogy egyszerű alkalmazása a törvénynek. A kérdés csak az, hogy miként fogjuk fel a törvény értelmét.

Elutasítás. Fórum. Kötelezett.

Befejezésképp vizsgáljunk még meg néhány eljárásjogi esetet is.

1. Az 1930: XXXIV. t.-c. (Te) 24. és 37. §-a bizonyos perekben a fellebbviteli értékhatár megállapításánál a felperesre nézve az ítélettel „elutasított” követelésrész értékét veszi irányadóul a pertárgy értékét alapulvevő 1911: I. t.-c. (Pp)-vel szemben. A változtatás célja a jogorvoslati lehetőség korlátozása volt, azt az új problémát vetette azonban fel, mi történjék, ha az elsőbíróság a pert ítéletileg „megszünteti” (Pp. 182. §.)? A döntés azon fordul meg, mit értek elutasítás alatt. A fellebbviteli bíróság ugyanis csak az „elutasítás” fogalmának kiterjesztő értelmezése esetében, amikor a megszüntetést is érti alatta, utasíthatja ilyenkor vissza az értékhatáron alulmaradó ügyben benyújtott fellebbezést. Viszont ilyen értelmezésnek jogorvoslatkorlátozó, kivételes szabállyal szemben nem volna helye. De ha megszorítólag értelmezi ezt a fogalmat, a jogorvoslatigénybevételi lehetőségek — a törvény céljával szemben — fokozódtak és nem csökkentek.

Hiába állítjuk fel a szillogizmust: 1. a fellebbezést vissza kell utasítani, ha az elutasított követelés vagy követelésrész X P-t meg nem halad; 2. a megszüntetett per követelése elutasított követelés; 3. a fellebbező követelése a megszüntetett perben nem haladott meg X P-t; 4. tehát a fellebbezést vissza kell utasítani. A szillogizmusból annyit tudunk meg, hogy *ha* a megszüntetés = elutasítás, akkor a fellebbezést

vissza kell utasítani — amit a nélkül is tudtunk. De egy lépéssel sem jutunk előre az elutasítás értelmét illetőleg. Az uralkodó gyakorlat mindenesetre visszautasítja az ilyen fellebbezéseket, aminek azonban nem logikai, hanem egyéb célszerűségi, lélektani magyarázatai adhatók.

2. A Te. 38. §-a értelmében a kir. törvényszék, mint fellebbviteli bíróság ítélete elleni felülvizsgálat elbírálására, attól függően, hogy a felülvizsgálati érték meghalad-e bizonyos összeget, a kir. Kúria, illetőleg az illetékes kir. ítélőtábla hivatott. Mi történjék azonban, ha a felülvizsgálati érték alapján, ami a két félre nézve nem szükségkép azonos, nem ugyanaz a bíróság hivatott eljárni, hanem az egyik fél esetleg benyújtott kérelme a kir. Kúria, a másiké a kir. ítélőtábla elé kerülne? Logikailag nem dönthető el, hogy minden esetben a kir. Kúria, vagy minden esetben a kir. ítélőtábla, vagy az egyik fél kérelmére az egyik, a másikéra a másik bíróság járjon-e el, ha pedig csak egyik fél élt jogorvoslattal, a hatáskör az ő felülvizsgálati értékéhez igazodjék-e, stb. S a gyakorlat, amikor minden olyan esetre, mikor a felülvizsgálati érték a felek bármelyikére nézve meghaladja az előírt értékhatárt, a kir. Kúria felülvizsgálati hatáskörét állapítja meg, mégpedig tekintet nélkül arra, hogy épen ő, vagy mindkét fél, vagy épen csak a másik fél élt-e a felülvizsgálattal: nem pusztán szubszumáló tevékenységet, sőt még csak elsősorban sem azt végzett, hanem a jogforrás logikai hézagát töltötte ki.

3. Az 1912: LIV. t.-c. (Ppé) 51. §-a szerint az ott megjelölt határozatok alapján biztosítási végrehajtásnak van helye, ha a „kötelezett” fél kellő időben jogorvoslattal él. De van-e helye biztosítási végrehajtásnak, kérdezhetjük *Lak* Józseffel,¹⁶ ha az ítélet részben marasztal, részben elutasít, s ellene csak a felperes élt jogorvoslattal?

Az *argumentum a contrario* alkalmazásával, mondja helyesen *Lak*, csak nemmel felelhetünk, mert biztosítási végrehajtás elrendelésének csak a törvényben meghatározott esetekben van helye, s ez esetről a törvény nem rendelkezik. A törvényhozó valószínű szándékát s a biztosítási végrehajtás

¹⁶ *Lak*: Az *argumentum a contrario* elemzése. Magyar Jogi Szemle. XXI. évf. (1940), 1. s. köv. l.

célját figyelembe véve viszont ellenkező álláspontra kell helyezkednünk, nevezzük ezt joghézagkitöltésnek, törvényrontó szokásnak, vagy egyszerűen — nem logikai természetű — törvényértelmezésnek. A marasztaló rendelkezés miatt ugyanis az ellenfél a fellebbezéshez csatlakozik; ez esetben kielégítési végrehajtásnak helye nincs, biztosítási végrehajtásra tehát épúgy szükség van, mintha az ítéletet az alperes fellebbezte volna meg.

A gyakorlat ingadozó; hol elrendeli a biztosítási végrehajtást, hol nem.

3. A logikum hézagai.

A logikai zártság illúziója.

T. W. Arnold¹⁷ azt írja, hogy az a jogász, aki kis esetekről nagy elveket tud leolvasni. Az eddig vizsgált jogesetek után mi is az elvek levonásának feladata elé kerültünk.

Hogy a jogalkotási lépcsők nem vezethetők le egymásból logikailag maradék nélkül, mint a tiszta jogtan hitte, az ma már alig vitatott. Amit vizsgálnunk kellett, az volt, hogy az alkalmazott jog sem vezethető le logikailag a jogforrásból. Nem vezethető le, mert ezzel szemben mindig tartalmaz irracionális, alogikus pluszt. Ennyiben igazolt az a tanítás, hogy minden jogalkalmazás jogalkotás is. Hiszen az alkalmazott jog más, új, több, mint az a szabály, ami alkalmazását rendelte.

Minden jogtétel, szabály, rendelkezés tartalmaz olyan fogalmakat, amelyek mikénti magyarázatától függ az, hogy a konkrét esetben maga a jogtétel milyen értelemmel bír. S ha a hasonló esetekben bizonyos egyöntetűség alakul ki, ez nem az alkalmazott jogszabályra visszavezethető logikai következmény, hanem egy új, szokásjogi szabály, amely annyira nem az előbbiből meríti érvényét, hogy nemcsak törvényt magyarázó, hanem törvényt pótló, sőt törvényrontó természetű is lehet. Sőt, ami még jellemzőbb, az is pusztán értelmezés dolga, hogy a szokásnak valamely hatását törvényt magyarázóknak,

¹⁷ T. W. Arnold: *The Symbols of Government*. New Haven. (Yale University Press)². 1937., 238. l.

törvénytörőnek vagy törvényrontónak tekintjük-e. *Grosschmid* Béni¹⁸ mélyenjáró fejtegetései, amelyek alátámasztására fentismertetett példáit is felhozta, eléggé megvilágítják ezt. S bölcsest. állapítja meg, hogy a „triplex virtus“-nak ekként pusztán viszonylagos különbsége tulajdonképpen a törvényrontó szokás keletkezését kizárni akaró alkotmány vagy törvény (pl. Btk. 1. §., Optk. 10. §.) hatásterületén bír jelentőséggel. Ilyenkor a törvényrontó szokás egyszerűen értelmezés alakjában érvényesül, és csak lassankint szilárdul jogi tétellé. S az átmenetnek ebben az állapotában nehéz lenne logikailag levezetni, hogy a régi, már ingadozó, vagy az új, még ingadozó tartalom-e a jog igazi értelme. S tulajdonképpen minden jog mindig ilyen átmeneti állapotban van.

Ezért szokták mondani, hogy végsőfokon minden jog szokásjog. Ide jut el új joglépcső-elméletében H. *Kelsen*¹⁹ is. Amennyiben a törvény több lehető értelmének egyet tulajdonít, s más értelmezések lehetőségét kizárja — persze csak relatíve, hiszen saját értelme is értelmezhető — annyiban minden szokásjog törvényrontó. Amennyiben pedig a törvény holt betűinek ép a szokás tulajdonít bizonyos értelmet, s más értelmezés lehetősége sem ennek hiányát, hanem egyszerűen más szokásjog lehetőségét jelenti, annyiban minden szokás csak értelmező, hiszen nincsen olyan szokáson túli értelem, amit leronthatna. Legfeljebb egy régebbi szokást ront le; de hol van az megírva, hogy az értelmezte helyesen a törvényt, s nem az új, vagyis hogy nem épen az előbbi szokás volt a törvényrontó?

Jól tudjuk, már *Kelsen* óta, de a fentismertetett jogeseteken is láthattuk, hogy a jogszabályokat (vagyis a logizáló jogelmélet szillogizmusainak felsőtételeit) nemcsak homályosságuk esetén, hanem mindig értelmezni kell, ami másszóval azt jelenti, hogy a jogszabály értelme mindig homályos, nemcsak amikor a laikus szemlélet is észleli ezt. Különösen szembevető ez a közigazgatási és a büntetőjog területén. Előbbinél a diszkrecionárius hatalom, utóbbinál a büntetéskiszabás szabad mérlegelésénél. De a jog többi területein is kicsúsznak a logi-

¹⁸ *Grosschmid*: Jogszabálytan, 342. s köv. l.

¹⁹ H. *Kelsen*: Reine Rechtslehre. Leipzig-Wien. 1934., 129. s köv. l.

kum rácsain a tényállás megállapításának (alsótétel) s a jogszabály (felsőtétel) tartalmát képező fogalmaknak alogikus elemei. Szembeszökő ez az úgynevezett blanketta-tényálladékok, kaucuk-fogalmak eseteiben. S bár így csak bizonyos határeseteket neveznek, végeredményben minden tényálladék blanketta-tényálladék, minden fogalom kaucuk-fogalom. Hiszen gondoljunk arra, hogy mindent értelmezni kell; az értelmezés azonban *kiterjesztő* is, *megszorító* is lehet, s annak eldöntése, hogy mikor melyiket alkalmazzuk, már nem logikai kérdés. Élhetünk *analógiával*, *de argumentum a contrario*-val is. S nem dönthető el logikailag, hogy melyik értelmezés a helyes.²⁰ S kivéve a legkezdetlegesebb jogokat, a *méltányosság*nak (*aequitas*, *bona fides*) is nagy szerepe volt minden kor minden jogrendszerében, a nélkül, hogy logikailag eldönthető volna, mikor kell a bírónak a törvény betűjét alkalmaznia, s mikor térhet el ettől méltányosságból, eltekintve attól, hogy már annak megállapításánál, hogy mi a törvény betűszerinti értelme, rejtőzhetnek méltányossági szempontok is. Sok bírói határozatban olvastam azt a téves megállapítást, hogy a felhozott méltányossági szempontokat a bíróság, amelynek feladata a jogszerűség eldöntésére szorítkozik, figyelembe nem vehette. A bíróságokat ilyenkor valószínűleg az téveszti meg, hogy diszkrecionárius, jogszabályoktól eltérő (*ex aequo et bono*) ítélkezésre gondolnak, holott méltányosságról igenis szó lehet a jog szabályai szerinti bíráskodásban is, ahol a bíróság a jogszabály „értelmezésénél” van a tisztességre és méltányosságra figyelemmel. Ennek elmulasztása nem a jog, hanem a joggal való visszaélés védelmét jelentené.²¹ Különben a méltányosság mellőzése ott, ahol a jogrendszer természete erre — mint általában a modern jogokban — módot ad, fogalmilag lehetetlen. *A méltányosság mellőzése ugyanis ott, ahol helye volna: maga is méltányosság — a perbeli ellentét javára.* Ennek

²⁰ V. ö. Moór: Logikum, 35., Lak: i. m. 1. s köv. l.

²¹ V. ö. Búza László: Bona fides és joggal való visszaélés a nemzetközi jogban. Szeged: (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridico-Politica. Tomus XV. Fasc. 2.). 1940., 53. l., Túry Sándor Kornél: Igazságellenes tényezők a jogban. Szeged. (Polner-émlékkönyv), 1935. II. 260. l., Mendelényi László: A jog és a méltányosság. Magyar Jogi Szemle. XXI. évf. (1940.), 284. s köv. l.

fokozódó figyelembevételét jelenti az a tény, hogy — mint *Horváth Barna*²² rámutat — a mai jogérzet a méltányosság-nak a jogbiztonság rovására való érvényesítésével szemben sokkal kevesebb aggályt érez, mint a tegnapi; vagyis előbbi kultuszát a méltányosság kutusza háttérbe szorítja. S, néze-tem szerint, ha valahol, úgy a legmagasabb fokon eljáró bíróságok gyakorlatában kell ennek elsősorban érvényesülnie.

Nyilvánvaló ezekből, hogy tisztán logikai módszerrel nemhogy minden, de a legegyszerűbb jogeset sem oldható meg. Ennek belátása azonban már állásfoglalás a jog logikai zárt-sága és az ú. n. szabadjogi elméletek között fennálló nagy vitában.²³ Logikai zártyságról ugyanis csak ott beszélhetünk, ahol nincsenek logikai hézagok. Azonban minden, amit eddig kifejtettünk, azt bizonyítja, hogy a jogesetek beláthatatlan sokaságára spanyolcsizmázható, halott és merev logikai vázon keresztül az értelmezés, mérlegelés, értékelés, az eleven élet ezer apró és hatalmas folyama áramlik keresztül. Ezek a héza-gok a logikumban nemcsak hogy nem tagadhatók, de sokkal nagyobb jelentőségűek, mint maga az, aminek hézagaiul tekin-tik őket. Szinte reálisabb, ha fordítva képzeljük el a szerepeket: amit joghézagnak szoktak — helytelenül — nevezni, az a „logikai űr” a jog igazi élete. Ennek természetes folyásában bizonyos hézagokat okoz az emberi elmének, s méginkább ki-fejezési képességünknek az a hiányossága, hogy az egészet csak részekre bontva képes felfogni. Ennek a hézagnak az átlá-bolásához kell a logikum munkája.

Annak a racionalisztikus tételnek, amelyre a jog logikai zártságát alapozni szokták, s amely szerint *a jog akkor is beszél, amikor hallgat* (hiszen hallgatása jogi megengedettsé- get jelent), épen az ellenkezője áll: *a jog akkor is hallgat, amikor beszél*. Amint a légűrben száguldó rádióhullámok sem-mit sem mondanak nekünk, amíg nincs készülék, idegrendszer, agyvelő, ami felfogja, átalakítja, értelmet fűz hozzájuk: úgy az örökké beszélő jog semmit sem mond nekünk addig, amíg

²² *Horváth*: A jogszociológia útja. Társadalomtudomány, XXI. évt. (1941), 49. l.

²³ *Somló*: i. m. 392. s. köv. l., *Moór*: Bevezetés a jogfilozófiába. Budapest. 1923., 240. s. köv. l., *Horváth*: A jogelmélet vázlata. Szeged. 1937., 172. l.

nem értelmeztük, magyaráztuk, a konkrét eset véletlenjéhez tágitottuk-szűkítettük. Ezért nem tehetjük magunkévá *Somló Bódognak*²⁴ azt a szellemes állítását sem, hogy ellentmondások csak a kifejezésmódban, a jog szövegében lehetnek — magában a jogban nem. Épen fordítva: csak a jog szövegét képzelhetjük ellentmondásmentesnek; maga a jog, amelyhez csak a szöveg értelmezésén át juthatunk, az értelmezés, magyarázat alogikus elemei folytán már különbözőképpen fogható fel. S mivel mindezek a műveletek irracionális, alogikus, szubjektív tényezők tömegét vegyítik abba a folyamatba, amit jogalkalmazásnak hívunk, s így ennek eredményébe is, amit pozitív jognak szoktak nevezni: igaza van H. *Kelsennek*, mikor a formális, logikai értelemben felfogott jogbiztonságot illúzióznak, J. *Franknek*,²⁵ amikor ezt gyermekes vágyképnek s *Horváth* Barnának,²⁶ amikor utópiának tekinti.

Verböczy nyomdokain...

A hagyományos magyar jogászai gondolkodás mindig érezte azt, amihez a modern jogelmélet a racionalizmus mechanikájának lerázása s a természettudományok multszázadbeli forradalma után csak most kezd elérkezni: hogy az ítélet több, mint szillogizmuszerkesztés, s hogy a jogászai megoldás mélyebben fekszik a logikai ítéletnél. *Grosschmid* Béni²⁷ nagy meggyőzőerővel mutatja ki, hogy ez a mélységesen magyar jogászai szemlélet már a legnagyobb magyar „ítélőmesternek”, *Verböczy* Istvánnak a munkásságában megtalálható. A jogalkotás tekintetében főleg a törvény kútfői szerepével kapcsolatos felfogásából tűnik ez ki. Abból ugyanis, hogy a Hármaskönyv a törvényt mint kútfőt a királyi kiváltságlevelek és a bírói ítéletek színvonalára helyezi, amelyek pedig szerinte csak a gyakorlatba átmenés által létesítenek tárgyi jogot, s másrészt a második rész 6. tit. 9. §-ából nyilvánvaló, hogy szerinte a

²⁴ *Somló*: i. m. 382. l.

²⁵ J. *Frank*: Law and the modern mind. New York. (Brentano's Publishers)². 1931.. 193. l.

²⁶ B. *Horváth*: Der Sinn der Utopie. Sonderabdruck aus „Zeitschrift für öffentliches Recht“. Bd. XX. (1940), 26. l.

²⁷ *Grosschmid*: Jogszabálytan, 710. s köv. l., 738. s köv. l.

törvények is csak azon az alapon kötelezők, amennyiben belőlük a hosszas gyakorlás által valami (*per longum usum aliquid Legis*) az élő szokásba átment. Akkor pedig a jogalkalmazás a jogalkotásnak, az ítélet a törvénynek nem pusztá logikai következménye. A jogalkalmazás tekintetében pedig a logizáló jogászi gondolkozás egyenes ellentéte a Hármaskönyv szerkezetének az a jellemvonása, hogy legtöbbször, vagy legalább igen gyakran, mint *Grossschmid* mondja: „a bunkót hátrateszi”. Vagyis előbb adja a konzekvenciát, s azután indokolásképpen magát az alaptételt. Helyesen látja ebben *Grossschmid* a *birót*, akinek tekintete elsősorban az eredményen lebeg, azután hatol beljebb az okok és alapok felé — míg a logikus fordítva: a premisszákból indulna ki, s haladna a konklúzió felé. Ezért mondhatjuk azt szerinte, hogy *Verböczy* nem elméleti kompilátor, hanem gyakorlati jogász, igazi bíró volt. S másrészt ez fejti meg a Hármaskönyvben épen a legsarkalatosabb tételeknek oly gyakori indokoló alakzatát.

S magának *Grossschmid* Béninek a tanítása a jogászi gondolkozás mibenlétének ugyanerről a felfogásáról tesz bizonyosságot. Egyik fődolog a jog mesterségében, mondja,²⁸ hogy az ú. n. kategóriákat szükség, illetőleg tetszés szerint szűkítheti vagy tágíthatja, ami a jog és igazság természetéből és lényegéből következik, hiszen az, mint eleven sugalom, csak közvetlenül az embertől jöhet. „Az igazi bíróban mintegy él a jog, az olyan, mint a visszhang, amely az esetre közvetlenül megadja a just”. A jog és törvény a logikai formát már a megtalált eldöntésnek adja meg. „Nem mindig azok a legjobb ítéletek, amelyek a legjobban indokolvák. Sőt olykor az a legjobb ítélet, amelyet egyáltalán nem lehet tűrhetően megindokolni”. A *iustitia* önmagát nem képes merev formulákban kiérdemíteni. Az igazi bíró keresi az igazságot az eldöntésben, s ha ezzel készen van, az indokokat csak hozzákanyarítja, úgy ahogy épen tudja. S ha visszaemlékezünk arra, hogy a logikai szemlélet az egész jogalkalmazást mennyire mechanizálja, akkor nem kerülheti el figyelmünket annak a mélyértelmű megállapításnak a logizáló jogszemlélettel szembe forduló éle sem, hogy a jog nem mesterség, hanem műveltség dolga.

²⁸ *Grossschmid*: Jogszabálytan, 7., 11., 333. s köv. l., 792. l.

a műveltség pedig egy és oszthatatlan. Ne jogot tanuljunk hát, hanem jogi műveltséget, hiszen a jogtanulás célja nem az, „hogyan tudjuk a jogtételeket, hanem hogy érezzük az igazságot“.

Mai irodalmunkban főleg *Horváth* és *Erekly* képviseli következetesen ezt az irányzatot.

Horváth Barna²⁹ szerint azért lehetetlen, hogy a jogtételt a jogesetre merőben logikai műveletekkel alkalmazhassuk, mert az általánost a különöstől, az absztraktot a konkrétól, a jogtételt a jogesettől elválasztó logikai ürről, joghézag csak irracionális, intuitív, értékelő és tapasztalati ítéletek segítségével hidalható át. Ez mindig fennáll; akkor is, amikor senki sem veszi észre; s tulajdonképpen nem egyéb, mint a hiányzó, nem főtételeből következő, de azzal egyenrangú második premissza, az alsótétel a felállítani megkísérelt jogi szillogizmusban. Mint egyébként fent rámutattunk, nézetünk szerint a logikai hézagok a felsőtétel szerkezetéből sem küszöböllhetők ki.

Horváth hangsúlyozza ugyan a hézagok relativitását is, amennyiben minden jog csak elméleti hézagainak kitöltése után készül el teljesen; tehát míg hézagos, addig nem is jog, mikor meg már jog, már nem hézagos; ez azonban nem jelenti, hogy a logizáló jogelméletnek is lehet legalább relatív helyességet tulajdonítani; a hézagok kitöltése ugyanis nem logikai levezetéssel történik.

Erekly István³⁰ mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy a jog különböző lépcsőit nem lehet egymásból logikailag levezetni. A törvényhozás nem tekinthető az alkotmányban foglalt szabályok egyszerű végrehajtásának, még eljárás szempontjából sem, nemhogy érdemleges tartalma tekintetében. S ezzel szerte a tiszta jogtan elmélete a jog lépcsőzetes kialakulásáról már a második lépcsőnél csődöt mondott; ez az elmélet a valóságban nem létező alkotmányokból indult ki, s szörványos jelenségeket teljesen indokolatlanul általánosított. Sőt továbbmenve, a logizáló jogelmélettel nemcsak a jogalkotás, hanem

²⁹ *Horváth*: Vázlat, 170. s. köv. 1.

³⁰ *Erekly*: Közigazgatás és önkormányzat. (Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Bizottságának Kiadmanysorozata, 10. sz.). Budapest. 1939., 32—7., 99. s. köv. 1., 183. 1.

a jogalkalmazás területén is szembehelyezkedik. Megállapítja — E. Kaufmannal — hogy a bíró tevékenysége távolról sem merül ki a pusztá szubszumálás logikai műveletében; amikor az elvileg vitás kérdéseket eldönti, épúgy jogot alkot, és pionírja lesz a törvényhozásnak, mint hasonló esetben a közigazgatási tisztviselő, aki egyébként szintén végezhet logikai műveletet is. Feladatuk a tényállás tisztázása, s ebből és a jogszabályokból az „emberi gondolkozás általános törvényei szerinti“ következtetés. A szerző nem mondja meg közelebbről, hogy ezek alatt a gondolkozási törvények alatt mit ért, de a fent kifejtettekből nyilvánvaló, hogy a logikai összefüggéseknél mélyebbre nyúló, irracionális folyamatra gondol.

Logikum vagy hatalom?

A hatalmi jogelméletek és a logizáló pozitivista jogtan szoros összefüggésben látszanak egymással lenni, hiszen a hatalmat pozitív, a pozitivitást pedig hatalmi jelenségnek szokták felfogni. Annál érdekesebbek azok a törekvések, amelyek a hatalmi elméletek és a jog logikai zártságát tanító pozitivista felfogás összeegyeztethetlenségét igyekeznek kimutatni.

Ma főleg Eugeniu *Sperantia*³¹ képviseli ezt az irányzatot. Szerinte a jog egy meghatározott társadalmi csoportban a lehető szocialitás maximumát biztosítani hivatott társadalmi normák *deduktív rendszere*. A jognak ez a deduktivitása elemeinek logikailag zárt, racionális kapcsolatát jelenti, amivel a jogot a társadalmi hatalom irracionális, önkényes tényezőjére visszavezető hatalmi elméletek nem számolnak. Azt azonban, hogy ha a hatalmi és logizáló szemlélet kizárja egymást, miért kell szükségképpen az utóbbi alapjára helyezkednünk, nem sikerült a szerzőnek megnyugtató módon bizonyítania. Kénytelen ugyanis elismerni, hogy minden jogrendnek vannak nem deduktív, logikailag heterogén elemei is. Ilyenek a szokások, hagyomá-

³¹ E. *Sperantia*: Une définition du droit. Analyse philosophique. Cluj. 1939., 3., 18 s. köv. 1. U. ö.: Sur les fondements métaphysiques du droit positif. Râmnic/Craiova. 1931., 11—2. 1. U. ö.: La métaphysique implicite dans les postulats de toute pensée possible. Travaux du IX. Congrès International de philosophie (Congrès Descartes). Paris. 1937. VIII. 80—5. 1.

nyok, új eszmeáramlatok, a konkrét eset akarati, önkényes és logikailag szintelen részletei, ilyenek a minden gondolkozásban s így a jogásziban is szükségképen megtalálható metafizikai, metalogikus posztulátumok, amelyek közé tartozik szerinte a jog logikai zártságának posztulátuma is.

Egyszóval ő is belátja, hogy elméleti jogfogalmával szemben a történelmi jogfogalom, főleg a primitív társadalmakban, nem teljesen a legszigorúbb logika emanációja, hanem tabuk, szimbólumok, szokások stb. képében számos misztikus, mágikus, érzelmi, ösztönös, irracionális természetű motiváció eredménye. Az így megszakadt logikai levezetés természetesen nem forrasztható össze annak egyszerű kijelentésével, hogy a jogrend mégis logikai következményrendszer, de olyan, amelynek premisszái: a „Weltanschauung“ s a „Wertanschauung“. Hiszen ép arról van szó, hogy a világ és az érték alogikumát nem lehet logikai konklúzióvá maradék nélkül feloldani. S nem látjuk döntőnek azt a végső érvét sem, hogy a jog logikai rendszeréből kiküszöbölni nem sikerült alogikus tényezők annak lennének a következményei, hogy a jog logikai integrációjának, a logikum társadalomba hatolásának a folyamata még nem fejeződött be teljesen; s az ész szerepe a történelemben még növekedőben van. Ezért lenne szerinte egyelőre még szükség az érvényesüléséhez kényszerre. Mivel azonban a jog olyan mértékben szűnik meg jog lenni, amilyen mértékben a kényszerre rászorul, a kényszer irracionális elemének a sorsa is a logikum előtérbejutásával egyidejű kiküszöbölődés. *Sperantiának* ez az érve azonban ugyanolyan keveset árt a kényszerelméletnek, mint amilyen kevésbé támasztja alá saját felfogását. Jog alatt nyilvánvalólag a mai jogot értjük, nem amivé az ő racionalista axiómája szerint valaha válnia kellene. S ha a mai jog tele van irracionális elemekkel, akkor azt logikailag zárttá a jövő legszebb pozitivista álma sem teheti.

A hatalmi és logizáló elméletek összeegyeztethetetlenségének kérdésével *Moór Gyula*³² is foglalkozik. Szerinte a szembeállításban rabulisztikus okoskodás rejlik, mert nem a „jogalkotó“ metaforikus elnevezése alá foglalt *történelmi és társadalmi erők* alkotják meg a jogrendszer egységét, hanem ép

³² *Moór*: Logikum, 6—8., 12—3., 16—9., 23., 25., 30—7. 1.

ellenkezőleg, „a jogrendszer logikai egységének a szempontja határozza meg, hogy mit tehet a jogalkotó joggá“. Közelebbről: a jogalkotótól függ, hogy mit tesz joggá, viszont a jogalkotó is függ tevékenységének akaratától független, elsősorban logikai határaitól.

A társadalmi hatalom logikai határoltságának a gondolata azonban, amelyből később³³ *Moór* a negatív természetjog fogalmához jutott el, nem oldja meg problémánkat, mert amennyire kedvező a hatalmi elgondolásnak, ugyanannyira kedvezőtlen a logizálónak. A logikai egység ugyanis vagy megvan, vagy nincs; részletekben nem lehet jelen. A logikai korlátoltság nem pótolja a logikai levezetettséget. Ezt *Moór* is nagyon jól látja, mikor hangsúlyozza, hogy a jogrend ép abban különbözik a geometria rendszerétől, hogy a jogszabályoknak nem tartalmia, hanem csupán formai jogi érvényessége vezethető le más jogszabályok tartalmából. De vajjon ez egyenlő a jog logikai zártságával? Hiszen a „jogbiztonság logikai őrei“: a fogalmak és a definíciók sohasem olyan élesek, hogy az értelmezést, amiről láttuk, hogy sose pusztán logikai funkció, nélkülözhetnék; az általános és különös közti ellentét soha meg nem szűnik. A mindenkori jog szerinte is kompromisszum a *iustum* és *aequum* ellentétes követelményei között, s a fejlődés fokától, a történelmi helyzettől, az életviszonyok minőségétől stb. függ, hogy ezek és a logikum milyen mértékben érvényesülnek. *Moór* következetesen levonja ennek eredményét azzal a megállapítással, hogy a logikumnak a jogban csak másodlagos, eszközi jelentősége van; mint egyik hatalmi tényező (logikai erő) hat a jog alogikus tényezői mellett. Mindössze azzal enyhíti ezt a megállapítást, hogy a jogalkalmazás viszont, ha nem is kizárólag, de elsősorban logikai funkció. Ennek oka, hogy a jogalkalmazás szerinte elsősorban mindig szubszumciót jelent, a bírói ítélet mindig egy szillogizmus konklúziója gyanánt jelentkezik. Azonban az ő éles megfigyelését sem kerülte el az, hogy a szillogizmus konklúziója csupán *keretét* adja a bírói ítéletnek; az absztrakt szabály és konkrét eset között olyan távolság van, amelyet nem lehet átlépni a szabálynak az esethez mért értelmezése, az esetnek a szabály szem-

³³ *Moór*: A természetjog problémája. Budapest. 1934., 9. s. köv. I.

pontjából felfogása, szóval az alsó- és felsőtétel alakítása nélkül; ilyenkor pedig a bíró, mintegy a jogalkotási folyamat folytatásaként, önálló, teremtő tevékenységet, nem logikai, hanem értékelő, erkölcsi és akarati funkciót végez.

Kérdés azonban, hogy akkor mit jelent az, hogy a logikumnak a jogalkalmazásban elsődleges szerepe van a nem logikai funkciókkal szemben? Azt, hogy a jogalkalmazás alapjában véve szillogizmusalkotás, s a nem logikai funkciók csupán logikai funkciók kiegészítéseképpen végezhetők? Szerintünk az, hogy minden ítélet felfeshítható a szillogizmus vázára, egyszerűen annak folyománya, hogy minden ítélet kénytelen magát jobb híján, a nyelv szabályai szerint, szavakkal, mondatokkal kifejezni. S mégis, ebből azt következtetni, hogy a jogalkalmazásban a grammatika játszik elsődleges szerepet, annak ellenére sem volna helyes, hogy nincs olyan ítélet, ami a nyelvtani érthetőséget fel ne tételezné. A márványszobor is feltételezi a márványt, a zene is a levegőt, mégse mondjuk, hogy a művészetben az anyag elsődleges fontosságú szerepe mögött a nem anyagi funkciók, mint tehetség, ihlet stb. csak másodlagos, kiegészítő szerepet játszanak. Ugyanígy bírászkodásról sem lehet ugyan szó a nélkül, hogy a bíró érthető, logikus, összefüggő mondatokat ne tudjon készíteni, de azért elsődleges jelentőséggel mégis csak a jogászai megoldás, s ami e mögött van: a judícium és a lélektani tényezők bírnak, mint ahogy a művészetnél a művészi megoldás a lényeg. Természetes, hogy a technikai lehetőségek ennek bizonyos határt szabnak, s ez a szerény jelentősége megvan — mint *Moór* találóan rámutatott — a logikumnak is. De ez nem logikai zártság.

Mondhatná ugyan valaki, hogy a márványból tehetség nélkül is lehet valamilyen szobrot faragni, míg anyag nélkül Praxitelész sem alkothatott volna; s így valamilyen ítéletet is lehet hozni szillogizmussal, judícium nélkül is, míg előbbi nélkül a legkiválóbb bíró sem működhetne. Ha azonban ebből azt következtetné, hogy a szobrászatnak ha nem is értéke, de fogalma mégis csak inkább az anyagot, a jogalkalmazásé a logikát tételezi fel, akkor nem venné figyelembe, hogy az érték viszont megelőzi a fogalmat. Hogy a márványból szobor, a szavakból ítélet legyen, ahhoz egy akármilyen halvány esz-

mének, de eszmének a mécsese kell, a fogalom hordozója tehát ilyenkor is egy, az anyag és a szavak mögül eredő, amateriális és alogikus tényező. A nem létező mű aktuálisan sehol, potenciálisan azonban a művész gondolatában, az eszmében, s nem az eszközökben (márványban, vésőben, írógépben, grammatikában, logikában) nyugszik.

A hatalmi és logikai szemlélet ellentéte a svéd Karl Olivecronát³⁴ is foglalkoztatja. A jog lényegét ő is a hatalomban keresi. Azonban úgy látja, hogy ez fiktív, ideális, imaginárius fogalom, ami mögött a külvilágban semmi sincs, s ne is próbáljuk ott keresni, ha metafizikai dzsungelbe nem akarunk kerülni. Ami adva van, az pusztán a hatalom „érzése”, „vágya”. Amit jogi „kötelező erőnek” szokás nevezni, az realitással csak az emberi elmékben lévő ideaként bír. Semmi nincs a külvilágban, ami ennek az ideának megfelelné. Ez az idea egy szem a jog okainak láncában, mint ahogy a törvény, a felmerült jogeset, a bíró temperamentuma, nevelése, érdekei, stb. is ilyen láncszemek. A jogszabály tartalmát a bírák imaginárius helyzetekben előforduló imaginárius cselekedeteinek ideái teszik; s a jogalkalmazás ezek mintáulvétele a gyakorlatban.

Mikor egy jogi imperatívuszt ítélet alakjában fejezünk ki, azt hisszük, valódi ítélet van mögötte, amit megismerhetünk, közölhetünk. Ez azonban végzetes illúzió. Az ítélet mögött nem logikai, hanem csupán pszichológiai összefüggés van. Elménkben egy imperatív kifejezés kapcsolódott egy cselekedet ideájához; a valóságnak ez az illúziója, amit „kell”-nek nevezünk, a jogi kötelező erő alapja.

Sőt nemcsak a jogalkalmazás, hanem a jogalkotás is pszichológiai természetű, hiszen a jogszabályt tervezetétől csak bizonyos pszichológiai hatású formaságok különböztetik meg. A törvényhozó aktus lényege ezekben az alakiságokban van. Az tehát, hogy a jog hatalom, nem jelenti azt, hogy rajtunk kívülálló, objektív erőként kellene vele számolnunk. Inkább olyasmi szerepet játszik, mint a villany- vagy a tele-

³⁴ K. Olivecrona: Law as fact. Copenhagen (Einár Munksgaard) — London (Humphrey Milford: Oxford University Press). 1939., 17., 29. s köv. l., 45. s köv. l., 56. s köv. l., 75. s köv. l., 89. s köv. l., 112—6. l.

fónkapcsoló, vagy még inkább egy vízmű, ami nem a semmi-ből teremti, hanem csak átalakítja az erőket.

A logizáló jogász szemlélet helytelenségét mármost abban látja, hogy nem számol a jognak ezzel a szubjektív hatalmi jellegével. Ennek a felfogásnak a hívei általában azt hiszik, hogy a jogi ítéletek objektíve létező jogokra és köteleességekre vonatkoznak, s logikai értelemben vett ítéletet foglalnak magukban. Pedig nem létező, imaginárius köteleességekre és esetekre vonatkoznak. Nem logikailag megfogható valóságra vonatkoztatnak fennálló szabályokat, hanem az általános jog imaginárius képének mintájára, az egyes esetre alkotnak jogot.

Logikum és jogbiztonság.

A jognak szigorúan logikai felfogása kapcsolatban van a jogbiztonság illúziójának történetével. Erre főleg egyes angol-amerikai tudósok mutatnak rá.

Így Jerome *Frank*³⁵ a jog határozottságába, hézagmentességébe vetett hitet mélypszichológiai, főleg gyermeki eredetű tényezőkre bontja fel. A jog logikai szerkezetének híre sincs nála. A jogot nem a törvényhozó, hanem a bíró alkotja szerinte, s nem is szabályokból, hanem döntésekből alakul ki. A per pedig lényegileg pszichológiai folyamat, és *nem jogvita*; a jog nem lényegét, csupán tartalmát, fiktív, imaginárius célkitűzését teszi, mint a természettudománynak a valóság, a filozófiának az igazság.

A bíráskodás folyamata ritkán kezdődik szerinte premisszákkal, amelyekből a konklúzió logikai következetességgel levonható volna. Éppen fordítva szokott történni: mindezelőtt egy többé-kevésbé határozatlan konklúzió alakul ki a bíróban, aki ebből kiindulva, utólag igyekszik ezt igazoló premisszákat keresni. *Moór* Gyula³⁶ is említ ilyen bírót *Bartolus* személyében, aki a hagyomány szerint először elkészítette határozatait, s utólag kerestette meg hozzájuk a megfelelő törvényhelyeket. A jogalkalmazás ennyiben gyakorlatilag hasonlít *Frank* szerint a detektívregények készítésének technikájá-

³⁵ J. *Frank*: i. m. 18—20., 100., 128., 167., 193., 196. s köv. l.

³⁶ *Moór*: Logikum, 31. l.

hoz, és semmiesetre sem tekinthető szillogizmusalkotásnak. Ha azután a bíró nem tudna megnyugtató jogi premisszákat találni utólag a „konklúziójához“, akkor elveti ezt, s másikat keres, amihez találhatók lesznek premisszáik. Ha a jognak ezzel a mesterséges jellegével nem vagyunk tisztában, könnyen élet-telen dogmává alakul át. Így, a bírói hivatásnak ezzel a félre-értésével alakult ki szerinte a jogi véglegességbe vetett gyer-mekes, de szinte vallásos illúzió; a jogbiztonság fikciója.

Edward Stevens *Robinsonnál*³⁷ szintén megtaláljuk azt a gondolatot, hogy a logizáló jogfelfogás és a jogbiztonságba vetett hit feltételezi egymást. Ez a technokrata eljárás azon-ban, amely a jogászokat egyszerűen szociális mérnököknek fogja fel, figyelmen kívül hagyja szerinte azt, hogy az emberi természetnek egy egyszerű gépezet modelljébe beerőltetése ép olyan tudományellenes eljárás, mint amilyen ellentéte, pél-dául egy gépkocsi megszemélyesítése volna. Bár örök kívána-lom a nagyközönség körében, hogy a jognak határozottnak, a jogalkalmazásnak gyorsnak és biztosnak kell lennie: a jogá-szok tudják, hogy sokkal kevésbbé határozott, mint a laikusok hiszik, s a török és kelepcék tömegét tartogatja annak számára, aki avatatlan vagy gyenge kézzel akar hozzányúl-ni.

Thurmann W. *Arnold* szintén összekapcsolja a joglogika és jogbiztonság sorsát. De egyikhez sem fűz sok reményt, mint ahogy általában nem fűz a racionalizmushoz, aminek ezek haj-tásai. A gondolkodó ember (thinking Man) illúziója, mondja,³⁸ akinek létét a mai viták feltételezik, ugyanazt a szerepet játssza, mint a középkor érveinek címzettje: a hívő ember. A külön-b-ség csak annyi, hogy a hit szerepét az ész, az eretnekét a szkeptikus vette át. Az ész szempontjából azonban a világ egy túlidealizált arcképhez hasonlítható, amit felhasználhatunk arra, hogy falraakasztjuk, de nem arra, hogy diagnózis alapjául szolgáljon, ha az ábrázolt megbetegszik.

A jogtudományban megvan az a törekvés, folytatja másutt,³⁹ hogy a bíróságok mögé, amelyek gyakorlata tele van

³⁷ E. S. *Robinson*: Law and the lawyers. New York. (The Macmillan Co.)². 1937., 3., 7., 34. l.

³⁸ T. W. *Arnold*: The Folklore of Capitalism. New Haven. (Yale University Press)⁷, 1938 (First published 1937), 5., 9., 25. l.

³⁹ T. W. *Arnold*: Symbols, 51., 56., 128—30., 152—6., 223. l.

egymással ellentétes elvekkel, egy *logikai eget* szerkesszen. A bíróságokat naponta elhagyó jogesettömegben található ellentmondások a jogot olyan bonyolulttá teszik, hogy leegyszerűsítésére csak egy mód van: ha több jogot adunk hozzá, vagyis ha a jogesetek minél nagyobb tömegének vizsgálatával mérjük le az alapvető elvek igazi jelentőségét. A jogbiztonság e szerint nála inkább jogi valószínűséget jelent, a nagy számok törvényszerűsége alapján.

Érdekes megemlíteni, hogy a jogbiztonságnak ilyen természettudományi jellegű felfogásával már mások is foglalkoztak. Sir Arthur *Eddington*⁴⁰ említi, hogy már *Laplace*, *Poisson* és *Condorcet* is kísérletezett a bírói tévedések csökkentésével, a valószínűségszámítás segítségével történő kiküszöbölésével, ami, ha sikerül, a jogbiztonság emeléséhez nagyban hozzájárult volna. Különösen érdekes *Condorcet*nek az a kísérlete, amivel azt akarta biztosítani, hogy az ártatlanul elítéltetés kockázata ne legyen soha nagyobb, mint amekkorának elviselése a vádlottaktól megkívánható. Számításainál saját gondatlanságukból elpusztultaknak bizonyos számából indul ki, akik önként kockáztatták életüket, tehát az ártatlanul elítéltetés kockázatát sem találhatnák méltánytalannak; ebből azt állapította meg, hogy gyakorlatilag akkor beszélhetünk jogbiztonságról, ha minden 144.768 perre legfeljebb egyetlen téves ítélet esik. Ez pedig, ugyancsak matematikai számításai szerint, úgy érhető el, ha a bíróság tanácsa 65 olyan bíróból áll, akik mindegyike öt eset közül legfeljebb egyben téved, s a vádlott elítéléséhez legalább 9 főnyi többség szükséges. *Condorcet* számításai azonban, eltekintve pénzügyi megvalósíthatatlanságuktól, tévesek. A bírakkal, mint számokkal bánik. Ha az ítélezés tiszta logikai munka, szillogizmustechnika volna, igaza lehetne. Figyelmén kívül hagyja azonban a jogászai gondolkodás pszichológiai, mérlegező, értelmező jellegét és azt az interpszichikai kapcsolatot, ami a bírák fiktív elszigeteltsége mögött a bíróság reális egységét alkotja.

Arnold már nem ilyen optimista a bíróságok működését illetően. Nemcsak a viták helyes eldöntése, hanem a döntés

⁴⁰ A. *Eddington*: New Pathways in Science (A természettudomány új útjai. Ford.: Donhoffer). Budapest. (Franklin). Év nélkül, 122—3. l.

hatásos kikényszerítése tekintetében is aggályai vannak.⁴¹ Épen ezért, mondja, *az a jó jogász, aki lehetőleg távol tudja tartani ügyfeleit a bíróságoktól*. Azt azonban hangsúlyozza, hogy a jogbizonytalanság, ami ilyen tanácsra készíti, nem a törvényhozásnak vagy a bíróságoknak, hanem a jog természetének róható fel. A bíróságok inkább enyhítik ezt, amennyire lehet, azáltal, hogy rajtuk keresztül az állam *ex cathedra* értelmezi a jogot, s ezzel a bizonytalansága mögé képzelt igazságot szimbolizálja. De a legtöbbet a jogbiztonság hitének fenntartására mégis maga a nagyközönség tesz, amelynek, úgy látszik, végzete, hogy lehetetlen ideálokért küzdjön; ha ugyanis egy rossz ítéletet lát, vigasztalódik azzal, hogy a törvény jó volt; ha a törvény is rossz, az alkotmányt látja jónak; s ha arról kell meggyőződnie, hogy még az is rossz — még mindig hisz a jog absztrakt fogalmának elvi értékében.

Ugyanebben a szellemben mondja Bertrand Russell,⁴² hogy a szillogizmus az akadémikus félénkség műemlékének tekinthető. A középkori barátok örökbemaradt szelleme, akik gondolkozásukban és életükben mindig a biztonságot keresték — a termékenység árán is. Ennek a gondolkozásmódnak a természettudományos induktív szemlélet ellenére történt fennmaradása csak úgy magyarázható szerinte, hogy Kant közben újra elárastotta a filozófiai világot zavarral és misztikummal, amiből csak legújabbban kezd ismét kiemelkedni.

Az „örvény a király“, mondja végül a logizáló jogszemlélet biztonsághitével szemben Carl L. Becker⁴³ is. Az, hogy egy érvnek sikere van-e, nem annyira logikai tartalmán múlik szerinte, mint inkább azon, hogy milyen véleményéghajlat (climate of opinion) alatt élnek vele. A logika nem foghat kézen bennünket, hogy az igazság ösvényére vezessen, hiszen mi hoztuk világra, gyenge lábon álló önbizalmunk erősítésére; és formális

⁴¹ Akárcsak a mi Grosschmidunknak (Jogszabálytan, 3—5. l.), aki szerint a jog kikényszeríthetősége rendesen csak képzelődés, façon de parler. V. ö.: Szabó: A jog alapjai, 35. s. köv. l.

⁴² B. Russell: An Outline of Philosophy. London. (George Allen & Unwin Ltd.)² 1932. (First published 1927), 83., 259. s. köv. l.

⁴³ C. L. Becker: The heavenly City of the eighteenth-century Philosophers. New Haven. (Yale University Press)³. 1935. (First published 1932), 5., 8., 15—6., 19., 23., 25. l.

érvénnyel ruházunk fel a segítségével olyan következtetéseket, amelyeket egyébként is el akarunk fogadni. Ma azonban ez már nem elégít ki bennünket. Az első premisszák lassan el-tűnedeznek. A világot inkább méricskélni, osztályozni, ural-munk alá hajtani akarjuk, mint megérteni.

Ezzel a felfogással elértünk a logizáló jogszemlélet ellen-tétéhez, ami a logikumnak már nemcsak döntő, de semmilyen szerepet nem tulajdonít. A racionalizmus e szerint a felfogás szerint egy lépéssel sem tudott túljutni azon a középkori miszticizmuson, amivel szemben fellépett, hiszen a szélsőséges racionalizmus maga is egy — misztikus tévhit.

Érdekes megemlíteni, hogy *Kornis Gyula*⁴⁴ a társadalmi lélektannak ezt az új irányát a romantikával hozza kapcsolatba, s erről az oldalról igyekszik hírálni. Szerinte ugyanis a „romantikus tudomány” és a kor életérzése között már a XIX. század húszas éveiben szakadék támadt; a „romantika eszméinek hullámvonala lefelé görbül, viszont a felvilágosodás racionalizmusának vonala megint emelkedőben van.”

Be kell vallanunk, hogy ennek az irányváltásnak, éppen ebben a kritikus évszázadban, nyomát sem látjuk. A lélektan, a szociológia s főleg a természettudományok éppen azóta hagyták el a régi racionalista alapokat, s ennek nagy elvi következményeit éppen napjainkban vonják le mind következetesebben a többi tudományok.

Ne tévesszenek meg bennünket az elnevezések. A racionalizmus csak mint történeti fokozat, a középkori homállyal szemben jelentette a „felvilágosodást”. Az emberi gondolkozás azóta megtett útjával szemben szűklátókörű, dogmatikus, mechanikus felfogásnak látszik. A ma felvilágosodásának azok a zászlóvivői, akik ennek babonás tisztelettel őrzött római falain keresztül mertek lépni.

⁴⁴ *Kornis*: A társadalmi lélek és a tudomány a romantika tükrében. Társadalomtudomány XXI. évf. (1941), 29. s. köv. l.

II. FEJEZET.

A pszichológikum jelentősége.**1. Valóság és szimbólum a jogban.***A jogfogalom váza.*

Az eddigiekben azt igyekeztünk kimutatni, hogy a jogász gondolkodás lényege nem kereshető a formális logika területén. De hol keressük akkor? Mindenesetre valahol ott, ahol a jog van. A jogász gondolkodás vizsgálata így a jog fogalmának alapvető kérdéséhez kapcsolódik. Ezzel a kérdéssel részletesen másutt foglalkoztunk.⁴⁵ Itt csak a nagy irányokra mutatunk rá.

Ezt a lényegét egyesek a tiszta lét, mások a tiszta érvény területén keresik. A jog azonban, amely nem pusztán valóság és nem is pusztán érvény, egyik területre sem korlátozható. Ismét mások a valóság és érték érintkezését látják benne. Ezzel szemben azonban méltán emelhető az a kifogás, hogy a lét és érvény kontradiktórius ellentétének egyetlen ismerettárggyá kapcsolása olyan módszertani szinkretizmus, ami egymást kizáró ismerettárgyak egyesítésének lehetetlen feladatára vállalkozik.⁴⁶ Ez a támadás főiránya az ú. n. hatalmi elméletekkel szemben, amelyek a társadalmi hatalom fogalmában normatív és kauzális tényezők összehatását tételezik fel. Ily „összehatás-

⁴⁵ Szabó: A jog alapjai. V. ö. még u. ö.: Hatalom vagy szabadság? A jog alaptanának általános kérdései. Budapest. (Klny), 1938., 85—9. l.

⁴⁶ Horváth: Rechtssoziologie. Berlin-Grunewald. 1934., 43., 53., 69. U. ö.: Vázlat, 89—92., 94., 132. U. ö.: La réalité, la valeur et le droit. Congrès Descartes. Paris. 1937. XII., 42—3. Kelsen: Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Tübingen. 1920., 2. s. köv. l.

ról“ azonban nem lehet szó, mert sem arra, hogy a normatívum hasson, sem arra, hogy a kauza értéket delegálhasson, nincs mód.

Helyesebben úgy látszik, mintha lenne egy mód: a motiválás, amelyen keresztül tényállítások érvénnyel és értékképzetek hatással bírnak. Azonban azzal tisztában kell lennünk, hogy mihelyt a jog egységét a motívumok világába helyezzük, a tárgyi világból az alanyiség világába lépünk át. A motívumok ugyanis már nem a tárgyi világhoz tartoznak, hanem legfeljebb ennek a mérlegelő alanyban fellépő képei, vagy még pontosabban: a szemlélő alany felfogásmódjai, amelyek mögött a tárgyi világ feltételezése lehet metafizikai meggyőződés, hit, vágy: de csak feltevés, ami semmiféle objektív módon nem igazolható. Elértünk tehát oda, hogy a jog egysége sehol másutt, mint az alanyiségben, nem kereshető — ami az egybevető (szinoptikus) módszer alapgondolata.⁴⁷ S ezzel késői követőivé váltunk a régi intelemnnek: „Noli foras ire; in te ipsum sedi; in interiore homine habitat veritas.“ (*Augustinus*).

További útunk így adva van: az emberi alanyiség mélye, aminek vizsgálata lényegileg lélektani, pszichológiai probléma.

A valóság.

De vajjon nem ellenkezik a jog alanyi felfogása a tapasztalattal? Nem tapasztalja az alany, hogy jog rajta térben és időben kívül van? Nem. Az alany önmagán kívül semmit sem tapasztal.

Mert mi a tapasztalat? Anyagi, tér-időbeli szemléletnek szokták tekinteni. Jogászi tapasztalatról márcsak ezért sem lehet szó; hiszen a jog nem anyag. Legfeljebb hatásait tapasztalhatnók ilyen értelemben, amikről a jogra, mint okra, való visszakövetkeztetés már épűgy nem tapasztalat, mint ahogy az alma hullásáról a nehézkedési törvényre következtetés sem volt az. Sőt ha jobban megnézzük, nemcsak az ok: az okozat is csak következtetés. Csak valamivel közvetlenebb, tudniillik a „tapasztalt“ okozatra idegelváltozásaimból, az okra meg csak az okozatból következtetek.

⁴⁷ V. ö. *Horváth*: Vázlat, VIII., 212. l.

Ha pedig még mélyebbre nézünk, az idegelváltozás is csak következtetés. Tapasztalati igazságok nincsenek. A költőnek van igaza: az igazság idegállapot vagy megfogalmazás (Szabó L.); s a másik költőnek: örök valók csupán mély álmaink (Juhász). Ha nézem egyéni életemet, a fajtám, a világ életét: a jövő szemszögéből ez nyitott végtelenség, az Ismeretlen felé áramló folyam, szabadon kószáló sajka az idő tengerén. Ha majd egykor visszatekintek az életnek ugyanerre a szakaszára, mint a múlt részére, már egészen másmilyennek látom. A múlt is végtelen, de hasonlít a véges összegű végtelen sorhoz; ami előrenézve hömpölyögni látszott, az visszafelé mozdatlan, halott kép, s alig hihetem, hogy látszatmozgása illúzió ne lett volna; amit előbb erőnek láttam, az így a tehetetlenség nyomatékának látszik; amit a jövőben szabadságnak láttam, az a múltban elkerülhetetlen szükségesség; amit időnek láttam, az nincs sehol. Ezért van, hogy előre nézve minden végtelenül hosszúnak tűnik fel, hiszen képzeletem az idő láncszemeire bontja; visszafelé nézve viszont minden végtelenül rövid, mivel az idő látszattváza kidőlt, s az élet egyetlen képpé hamvadt össze. Nem időt, csak helyet foglal el, mint a lepergetett film, vagy a kiolvasott könyv a könyvtárban. Sőt még ezt is csak jelképezve: az én képzeletemben.

De ha minden a múlt és jövő ellentététől függ, miért nem mondjuk azt, hogy csak ezek vannak? Azért nem, mert *Augustinus*⁴⁸ óta tudjuk, hogy ezek sincsenek. A múlt már nincs, a jövő még nincs. Csak jelen képzeteikről lehet szó. Jelen azonban, amit rohanni látunk, de már sejtjük, hogy áll, — szabadnak hiszünk, de kötötnék tudunk: szintén nincsen. Ez pusztá imaginárius határvonal a múlt és jövő nap, óra, pillanat között, aminek elképzelhetetlen kis részei is multa és jövőre oszlanak. Lelkünk, szellemünk, Énünk az, aminek emlékezését, várakozását időnek fogjuk fel. A három idő csak a mi felfogásunkban él. A „valóság nem keletkezik, hanem van.”⁴⁹ Vagy talán ép fordítva: nincs, csupán keletkezik és pusztul.^{49a}

⁴⁸ *Augustinus*: Confessionum libri, XI. kv., XI., XIII—XV., XVIII., XX., XXVI. fejezet.

⁴⁹ *Böhm*: Az ember és világa. Philosophiai kutatások. Budapest. 1892. II. r. VII. 1. (Előszó).

^{49a} *Protagoras*: „Ἔστι μὲν γὰρ οὐδένον· οὐδέν, ἀεὶ δὲ γίγνεται.”

A jelen illúziójának cáfolására nem alkalmas A. *Eddington*⁵⁰ tanítása sem a világegyetem tágulásáról s a dezorganizáció növekedéséről, mint állítólag objektív időjelzőről. Érdekesen állapítja meg R. *Ingarden*,⁵¹ hogy a jelenlegi létemet az által *hiszem* meghatározottnak, ami voltam, és ami ezóta hatott rám. *Tudni* azonban, hogy most mi vagyok, csak akkor fogom, ha ez a most már elmúlt, s már nem is leszek az, ami most vagyok. Hogy mégis határozott, személyes Énnek érzem magam, az csak úgy lehetséges, hogy *elmúlt* magamról van tudomásom, s ennek az alakjában érzem és fogom fel magamat. Ez azonban pusztá emlékezet; elmúlt magam utánaélése.

Nem különös, hogy a multnak csak mint egy jelenben lévő emlékezetnek, a jelennek pedig csak mint a mult emlékének van értelme? Az idők kölcsönösen egymásra utalnak, a nélkül, hogy önálló értelmük volna. Természetes, hiszen jelentésüket egyformán az alanyiságtól nyerik.

S ahogy az idő különbsége, úgy a többi nézőpontok, amelyek világképünk színeit, értelmét, célját elénkvarázsolják, szintén alanyiak. Koronkint, helyenkint, egyénenkint, fajonkint különbözők, s a maguk körén belül mégis az igazság, a valóság korlátlan érvényének trónkövetelőiként viselkednek. Az emberek — épúgy, mint a különböző korok és fajok közvéleménye — csak *bizonyos* „igazságokat“ képesek felfogni, a „valóságot“ csak *bizonyos* színben képesek látni. Sőt tulajdonképpen mindig csak saját elképzelésüket, és sohasem a valóságot látják.⁵² Mintha valami nagy, alanyi szűrőberendezés minden mást kiszűrne látóköreinkből, vagyis a számunkra fennálló világból; mint hogyha csak ahhoz volnánk képesek jelentést fűzni, ami eddig is ott lappangott látóköreink mélyén; mint hogyha a jelen nem volna semmi más, mint visszaemlékezés.

Épen ezért egy „tény“, „igazság“ vagy „érték“ számára nem az az igazi halál, ha megcáfolják, gyalázzák, üldözik.

⁵⁰ A. *Eddington*: Pathways, 55. s köv. 1.

⁵¹ R. *Ingarden*: Der Mensch und die Zeit. Congrès Descartes. Paris. 1937. VIII. 134. 1.

⁵² V. ö. W. *Lippmann*: The good society. London. (George Allen & Unwin Ltd). 1937., 31—2. 1.

hiszen — ha másutt nem — a cáfolatban, gyalázatban, üldöztesben fogalma fennmarad; nem hal meg, csak ellenkező előjelet kap, s az ilyen tetszhalálból lehet még feltámadás. A tények, igazságok, értékek akkor hálnak meg igazán, amikor megszűnnek probléma lenni. *Kant a priori* axiómáit senki sem cáfolta meg, a modern pszichológia világából mégis kihaltak, mert egyszerűen megszűntek problémák lenni.⁵³ A determinizmus és indeterminizmus vitáját sem döntötte el senki, csak az okság és érték szubjektív felfogása kivette vitorláikból a szelet; értelmük az alanyiségben relatív, azon túl semmilyen. Ez egyszerű folyománya annak, hogy semmi sincs „önmagában“, semmi sincs objektíve adva;^{53a} minden csak felelet egy láthatatlan Én kérdésére, s ha elhangzott, a kérdés, úgy eltűnik, mint ahogy meghal az árnyék, ha kialudt a fény. Hol van ma már a letűnt századok nagy problémáinak legtöbbje? A természetjog, a materializmus, az evolucionizmus, a pozitivizmus diadalmenetének moraja, s hol lesz idővel a mi korunk eszméié? „Die Götterbilder standen gross, — Zerstörte sie ein Erdestoss“. (*Goethe*).

Így megyünk tovább Önünkben. Ez nemcsak kérdez; mesél is. Mesél a színekről, hangokról, illatokról, az ezeket magábafoglaló végtelen térről és időről; egy tőlünk külön, csodálatos külvilágról. Milyen sokáig vakon hittünk ezekben a mesékben! De már vége van. A naív idealizmus után a naív realizmus ártatlan gyermekkora is végetért. Önmagunkban keressük problémáinkat, és önmagunkban a megoldást. De hol keressük önmagunkat?

A szimbólum a jogban.

Ahogy a külvilág, az anyag, úgy a szellem, az Én sincs tapasztalatunknak közvetlenül adva. Ez is következtetés eredménye, ha más természetű is ez a következtetés, mint a külvilágra irányuló. Ennek a következtetésnek Canossa-útját vé-

⁵³ V. ö. F. *Enriques*: La théorie de la connaissance scientifique de Kant à nos jours. (Actualités scientifiques et industrielles 638), Paris. (Hermann & Cie Éd.). 1938., 3—6. 26. s köv. l.

^{53a} V. ö. *Platon*: Theaitetos, XII. fejj.: „*Ἀὐτὸ καὶ αὐτὸ μὴδὲν ἔστιν.*“

gig kell zarándokolnunk, ha a jogászi gondolkozás mélyébe vezető csapást nem akarjuk szem elől téveszteni. René Descartes⁵⁴ még a kételkedés és gondolkodás tényéből megnyugvással következtetett egy egységes, egyéni én bizonyosságára (je pense, donc je suis; je doute, donc j'existe). Ma már ezt a következtetést nem mindenki tartja ilyen meggyőzőnek. Az Én, mint a gondolkozás alanyi hordozója, egyesek előtt pusztá fikcióként tűnik fel, vagy legalább is egy igen bonyolult pszichológiai jelenséggént, aminek az elemzése mult cselekedetek emlékét, helyzetünk, képességeink, testünk, nevünk stb. összefogó kapcsait takarja (*Janet, Brentano, Reid, Hamilton, Binet, Souček* stb.)⁵⁵ Ezek a tudat alanya és tárgya helyett aktusának és tárgyának dualitását különböztetik meg, vagy éppen a tárgyat is elejtik, s marad a tudat vagy még ennél is általánosabban a tudatos vagy tudattalan meghatározókból kialakuló gondolkozás egysége.

Induljunk ki szellemünk alanyi képeiből s az öntudat közvetlen adataiból, amelyek tapasztalásunk közvetlen alapjainak látszanak. Ezt a szemléletmódot nevezi Böhm Károly⁵⁶ gnosztikusnak. Nekünk csak kiindulásul fog szolgálni. Ezek a képek és adatok azok, amelyek a naív realizmus számára a világot jelentették. Az újrealizmus sem tagadja reális voltukat, sőt nem is ismer el mást reálisnak. Azonban számára ezek már nem *jelentik*, hanem csak *jelképezik* a valóságot. És az értéket is. A valóságok naív, metafizikai rendszerét így váltotta fel a *szimbólumok* új elgondolása. „Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis“. (*Goethe*).

Vajjon mit akarnak jelképezni érzékeink és gondolataink, hiteink és vágyaink szimbólumképei? Közelebbről mit jelképez világunkban a jog?

A fizikus a jelképek mögött matematikai egyenleteket talál. Szerinte erre korlátozódik a fizikai valóság, s a tapaszt-

⁵⁴ R. Descartes: Recherche de la vérité. Oeuvres choisies. Paris. (Garnier Frères). 1876., 409. s. köv. I., Lettres de Descartes, Lett. CXXIV. Tom. III., pag. 639.

⁵⁵ R. Souček: La conscience suppose-t-elle un sujet? Congrès Descartes. Paris. 1937. IX. 39. s. köv. I.

⁵⁶ Böhm: i. m. II. 2., 233. l.

talás problémájának kutatása ezzel legnagyobbbrészt végetér.⁵⁷ Mi ebben nem látunk megoldást, csupán a jelképeknek más jelképekkel helyettesítését. De mi lehet a jelképek mögött? Ezek nemcsak festenek, ábrázolnak, fátyoloznak, hanem valóságos drámát adnak elő. A jog világa is ennek a szimbólikus, színpadi világnak a része. A társadalom minden tagja kis drámák főszerepét játssza, s ennek az álmvilágnak a ceremóniák, szavak, elméletek, elvek és egyéb más jelképek adnak tartalmat. Ha a szimbólumok közt ellentétek merülnek fel, bonyolult elméletekkel próbálnak segíteni. A kormányzat jelképei: a társadalmi ceremóniák és elméletek, amelyeket mint jogot, közgazdaságot, politikát, etikát, teológiát szoktak tárgyalni s a valóságok és igazságok gyűjteményeiként vizsgálni, holott az emberek magatartását csoportban meghatározó szimbólikus gondolkozásnál és viselkedésnél nem egyebek, s történetük az emberi élet és kényelem romantikus, de felesleges feláldozásának a sorozata.⁵⁸

A szimbólumoknak ebben a rendszerében, ahová a jog is tartozik, különös jelentősége van a nyelvnek. Hiszen, mint T. W. Arnold⁵⁹ írja, az élő és írott szó egyik leghatékonyabb társadalomfenntartó tényező. Hatását a jog fejlődésére láttuk már a logikum szerepének vizsgálatánál, amikor megállapítottuk, hogy az ítéletek nyelvi, grammatikális szerkezetével áll szoros kapcsolatban. Márpedig, ha valamelyik szimbólumnál, úgy a nyelvnek a vizsgálatánál óvatosságnak kell lennünk. Ennek pusztá szimbólumjellegét a római jog már látta (*Celsus: Scire leges non est verba earum tenere, sed vim ac potestatem*). S Pál apostol is hangsúlyozta mélyértelmű intelmében: a betű ö, a lélek az, ami megelevenít (2. Kor. III. 6.).

Az emberi gondolkozásnak egyik betegsége, hogy kifejezőmódjait sokszor összetéveszti azzal, amit ki akar fejezni. Mintha a gondolatok is a természeti tehetetlenség törvényét követnék, s röptükben meg-megállanának, vagy mintha a lelki

⁵⁷ A. Eddington: Pathways, 299—308. I.

⁵⁸ T. W. Arnold: Symbols, Preface (III—IV. I.), v. ö. még Julia Turner: The Psychology of Self-Consciousness. London. (Kegan & Co). 1923., 8., 26. I.

⁵⁹ T. W. Arnold: Symbols, 25. I.

erők is a legkisebb ellenállás irányában haladnának, mint ezt a természet erőiről mondani szoktuk. Hiszen van ebben valami természetes. Könnyebb valamit elhinni, mint megérteni, könnyebb tisztelni, mint szeretni, könnyebb maradni, mint haladni. Könnyebb a szavak konvencionális jelentésénél megállni, mint mögöttük kutatni; könnyebb a dolgokat valóságként, a szabályokat értéként, mint akármelyiket szimbólumként felfogni. Az eredmény: megrögzött verbalizmus, szómágia.⁶⁰ Ez pedig először a nyelvnek, azután az ezt magáraöltő gondolkozásnak, s végül a nyelvet és gondolkozást egyaránt feltételező jognak a megmerevedését jelenti. Így született a jogtudományban a fogalmi, a jogalkalmazásban a logizáló jogászat. A nyelvből erednek az Én és te, mult és jelen, enyém és tied stb. kategóriái.⁶¹ Köteteket lehetne írni a syntaxis hatásáról az emberi gondolkozásra. B. Russell⁶² különösen az alany-állítmány szerkezet befolyására utal, ami szerinte ellentétben áll a modern fizikának és pszichológiának az „ego“-t, mint végső fogalmat kiküszöbölő irányával. S valóban, az új gondolkozásban a hangsúly kezd a fizikai „mi?“-ről és a metafizikai „miért?“-ről a pszichológiai „hogyan?“-ra átmenni, s ítéleteiben az alanynak és állítmánynak lassankint pusztán az a formális szerepe marad, hogy a jelentéssel egyedül bíró határozók szimbólumait számunkra érzékeltesse.

A jog ebben az értelemben semmi más, mint érzelmileg jelentős szociális szimbólumok nagy rezervoárja. Inkább elvet, mint valóságot: az igazságosság szép álmát jelképezi. Nem arról beszél, hogy mit teszünk, hanem hogy mit kellene tennünk. A mennyország egy fajtáját teremtetten meg benne az ember magának.⁶³

⁶⁰ J. Frank: i. m. 69., 73—4., 182., Woodworth: Psychology.³ 1934., 29—30., E. S. Robinson: i. m. 51., 60—1., 72., 129., Paul Bousfield: The omnipotent Self. A Study in Self-Deception and Self-Cure. London. (Kegan & Co). 1923., 98. s. köv. l., B. Russell: Outline, 171. l.

⁶¹ W. Eliasberg: i. m. 16. l.

⁶² B. Russell: Outline, 254. s. köv. l., 276. l.

⁶³ T. W. Arnold: Symbols, 10., 46., 229., 257. l.

2. A tudat és a tudatalatti.

A tudat.

A jog tehát nem tapasztalati valóság, hanem jelkép, szimbólum. Ezzel ismét visszakerülünk az alanyisághoz, amelyben ez a kép fölmerült, s amely jelentést kapcsol hozzá. Ennek a mélyeiben kell tovább haladnunk az eltűnt jog nyomában, vagy még helyesebben az eltűnt igazság nyomában, amit jogunk csak jelképez.

Az alanyiság, az Én azonban csak addig olyan egyszerű és szűk terület, amíg nem vizsgáljuk. Ha közeledünk hozzá, a végtelenbe szaladnak a határai: az ősök, az utódok, a környezet makro- és önmaga mikrokozmoszának határtalan-ságába.

Ezért pusztán látszatprobléma az egyén és a köz sokat hirdetett ellentéte. Ezek ugyanis olyan poláris fogalmak, mint a fent és lent, kint és bent, jó és rossz: csak egymáshoz viszonyítva van értelmük. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a jog nem pusztán egyéni, de nem is pusztán társadalmi jelenség, mert sem egyén, sem társadalom a másik nélkül nem képzelhető. Az a felfogás, amely a társadalomhoz önálló jelentést és célt fűz, s az egyént ennek pusztán része-, eszközeként fogja fel,^{63a} elfelejti, hogy a társadalom épűgy bennűnk, az egyénekben él, mint a mennyek országa.⁶⁴ Az pedig, amely az egyént akarja

^{63a} V. ö. pl. E. Brunner: Das Gebot und die Ordnungen. Entwurf einer protestantisch-theologischen Ethik: (Verlag v. J. C. B. Mohr/P. Siebeck). Tűbingen. 1932., 278. s kűv. 1., 334., 370., 430. s kűv. 1.; u. ő. Der Mensch im Widerspruch. Der christliche Lehre vom wahren und vom wirklichen Menschen. (Furche-Verlag). Berlin. 1937., 9., 98., 137—2., 297. 1.

⁶⁴ R. M. Mc. Iver: Community. London. 1917., 90. 1. V. ő. műg: W. Mc. Dougall: The group mind. A Sketch of the principles of Collectiv Psychology with some Attempt to apply them to the Interpretation of National Life and Character. Cambridge. (University Press). 1939. (First cheap edition)., 7—8., 13., Horváth Barna: A kűzvéleműny ellenűrzése. Szeged. (Acta Universitatis Szegediensis). 1939., 68. 1. („De te fabula narratur.“), C. Bouglé: Humanisme, sociologie, philosophie. Remarques sur la conception française de la Culture gűnérale. Paris. (Hermann & Cie Éd.). 1938., 40. s kűv. 1., R. Coudenhove-Kalergi: L'homme et l'Etat totalitaire. (Trad.: M. Beaufils). Paris 1938., 1—2., 4. 1., M. 1. Fruchs:

önállóan, társadalomtól és természettől függetlenül elképzelni, elfelejti, hogy az ilyen egyénnek testetlennek kellene lennie. A materialistáktól meg fogja tanulni, hogy vére egy fajé, gazdasági helyzete egy osztályé, teste az anyag egy porszeme;⁶⁵ a spiritualistáktól azt, hogy szelleme, egyénisége is a közösség eredménye, ami nélkül el sem képzelhető.⁶⁶ *Unus homo nullus homo.* Látszólagos egyéni szabadsága nem csoportonkívüliségnek, hanem pusztán annak következménye, hogy több csoport-hoz tartozik, s azok egymás hatását kölcsönösen ellensúlyozzák. A differencia: az ő magatartása.⁶⁷ „Emberi cselekedeteknek titka mélyen szokott feküdni az időben, s régen elmúltott, elhasznált és elporladt véredények őrzik minden élő ember fátumát”. (Ady). A halottak élete tartósabb, mint az élőké, mert az ősök árnyai uralkodnak a mi lelkünkön is.^{67a}

Az egyén és köz önállósága: egyáltalán az Én és Nem-Én fogalma nem valóság, aminél megállhatnánk. Ezek is csak

The generic evil. A Study of the Process of Evolution of Society. From a Remote Part to a Distant Future. Boston. 1933., 488—9., *Mihelics* Vid: A pápai enciklikák és a szociális fejlődés. Szociális Szemle. I. évf. (1940)., 51. l.

⁶⁵ V. ö. M. Roberts: Bio-Politics. An Essay in the physiology pathology. Politics of the Social Somatic Organism. London (Dent.). 1938., 75—92. l., G. R. Heyer: Der Organismus der Seele. Eine Einführung in die analytische Seelenheilkunde. München-Berlin. (J. F. Lehmanns Verlag)². 1937., 78—88. l., *Szilágyi* Zoltán: A világmindenségről. I. r. (Fizika). Évszám nélkül (1939), I. 83. l.

⁶⁶ V. ö. John Dewey: Individualism old and new. New York. (Minton, Bolch & Co). 1930., 21., R. v. Jhering: Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. Leipzig. (Breitkopf & Härtel)⁵. 1891., I. 6. l. U. ö.: Der Zweck im Recht. Leipzig. (Breitkopf & Härtel)⁴. 1904. I. 58., 63., W. Windelband: Einleitung in die Philosophie. (Grundriss der philosophischen Wissenschaften hgg. v. Fritz Medicus). Tübingen. (Siebeck)., 1914., 344. l.

⁶⁷ Anne Anastasi: Differential Psychology. Individual and Group Differences in Behaviour. New York. (The Macmillan Co). 1937. XV. l. (Introduction by H. L. Hollingworth), 66. s köv. l., 71. s köv. l., 601. s köv. l., Stern: Die Differenzielle Psychologie in ihren methodischen Grundlagen (Barth). 1921., 545. s köv. l., R. S. Woodworth: Contemporary schools of psychology. London. (Methuen & Co. Ltd)². 1937. (First edition 1931)., 32. s köv. l.

^{67a} G. Le Bon: Az igazságok élete (Ford.: Benedek M.). Budapest (Dick), Évszám nélkül. 5., 121. s köv. l.

szimbólumok, amelyek jelképeznek valamit, de önmagukban nem jelentenek semmit. Tovább kell ismét mennünk, az eltűnt igazság nyomában.

Az alanyiság, amiről eddig annyit láttunk, hogy sem pusztán egyéninek, sem pusztán társasnak nem tekinthető, *tudatunk* képeként jelenik meg. Másszóval alanyi képeink, s így a jogról alkotott képünk is, a tudatban bír jelentéssel. Az öntudat is tudat, ami saját jelképét keresi. De mi a tudat, és hol vannak a határai. Vagy talán nincsenek is határai? Sokáig a pszichológia tulajdonképeni csodájának tartották, amit tovább-elemezni már nem lehet, mert tartalmával nem analitikus, hanem szintetikus kapcsolatban van.⁶⁸ Ebben az értelemben mindeknek, s így a jognak is, a tudat tartalmakép van jelentése.

A tudat ilyen felfogásának jelentősége azonban a racionális világnézettel együtt lehanyatlott. A természettudományos vizsgálat előtt határai nemcsak az egyénen túl, de egészen a szervetlen világig tolódtak vissza. A lélektani vizsgálat pedig, átlépve a tudat küszöbét, *tudatalatti* tényezők pusztá szimbólumának kezdi felfogni. S ezzel a jog gyökerei is mélyebbre ereszkedtek az alanyiság talajába.

A tudatalatti.

1. A tudatalatti bevonulása a tudományba nagy viharok közepette történt, amelyek még ma sem ültek el egészen. Hogyne, hiszen az emberi büszkeség három legnagyobb megáláztatásának egyike: *Kopernikusz* elvette a hitet, hogy körülöttünk forog a világegyetem; *Darwin* meggyőződött róla, hogy testünk ép olyan evolúciós folyamat eredője, mint bármely más szervezet; végül a mélypszichológia elrontotta tudatos Énünk büszke illúzióját, amikor azt tudatalatti folyamatokra bontotta fel.⁶⁹ Az emberiség — mondja *Nietzsche* — évetlen

⁶⁸ V. ö. W. Windelband: i. m. 337—8., A. Eddington: The Philosophy of Physical Science (Tanner Lectures 1938). Cambridge. (At the University Press). 1939., 196., Knight Dunlap: Social psychology. Baltimore. 1925., 12. s köv. I., W. Bölsche: Szerelem az élők világában. (Ford.: Kremmer, Merényi, Sidó, Wildner). Budapest. 1912., I. 122. s köv. I.

⁶⁹ S. Freud: Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. Berlin. 1935., 315—6. I.

évekig csupán a tudatos gondolkozást tekintette gondolkozásnak; ma azonban már dereng bennünk az az igazság, hogy szellemi működésünk javarésze tudatunk, érzésünk nélkül folyik le. Sőt: hogy a lelki folyamatok önmagukban tudatalattiak, csak egyes aktusok, részek, sokszor csak a végeredmények lesznek tudatosak.⁷⁰ Érdekes, hogy a mindinkább törpülő Énnel szemben a mélyében rejtett tudatalatti végtelensége művészi kifejezéshez is jutott: C. G. Jung⁷¹ és G. R. Heyer⁷² könyveiben fantasztikusan érdekes rajzok igyekeznek érzékeltetni azt, hogy az szinte mint „anyánk, a végtelen tenger, emléként, könnyeink s vérünk savában megjelen”. (Szabó L.)

Viszont kemény támadások is érték a tudatalatti bevezetését. Maga a mélypszichológia azt tanítja, hogy ez a tulajdonképeni reális pszichikum, belső természete szerint azonban éppolyan ismeretlen előttünk, mint az, ami a külvilágban reális; s a tudat adatain keresztül éppoly tökéletlenül van adva, mint a külvilág érzékszerveink adatain keresztül.⁷³ Ez a hasonlóság a kanti magábanvaló (Ding an sich) s a mélypszichológia tudatalattija közt annál is inkább kritikus pontja utóbbinak, mert ma már általában vitatott, hogy tapasztalati képeinkről valóban joggal lehet-e következtetni egy külső világ szükség-

⁷⁰ F. Nietzsche: Die fröhliche Wissenschaft. Leipzig. (Kröner), 333. pont. G. Le Bon: A tömegek lélektana. (Ford: Balla). Budapest. 1913., 5., 21., S. Freud: Vorlesungen, 15—6., P. Bousfield: i. m. 3. s köv. 1., 17. Pryn's Hopkins: The Psychology of social movements. A Psycho-Analytic View of Society. London. (George Allen & Unwin Ltd). 1938., 10—1., 46. s köv. 1., 242., A. Bjerre: The Psychology of Murder. A study in Criminal Psychology. (Translated from the Swedish by E. Classen). London. (Longmann's, Green & Co. Ltd). 1927., 13., G. R. Heyer: i. m. 7., 18. s köv. 1., 75. s köv. 1., J. Dewey: i. m. 23., E. S. Robinson: i. m. 154., M. Beck: Der Unterschied von Seele und Geist. Congrès Descartes. Paris. 1937. IX. 3. 1., Ch. Boudouin: Les rapports de l'âme et du corps à la lumière de la psychothérapie. Congrès Descartes. Paris. 1937. IX. 64. s köv. 1., E. Brunner: Mensch, 377. s köv. 1.

⁷¹ Wilhelm Jung: Das Geheimnis der goldenen Blüte. (Dorn-Verlag)². 1936.

⁷² G. R. Heyer: i. m. 140. s köv. 1.

⁷³ S. Freud: Die Traumdeutung. (Gesammelte Schriften. Leipzig-Wien-Zürich. Int. psych. Verlag). 1924. Bd. II. 529. s köv. 1. U. ö.: Metapsychologie (Ges. Schriften, Bd. V.) 486. 1. Hasonlóan P. Fruitéger: Les équivoques de l'idéalisme. Congrès Descartes. Paris. 1937. VIII. 139. I.

gességére. Ezen az alapon H. *Saalfeld*⁷⁴ a tudat megkettőzésének hipotézisét, T. W. *Arnold*⁷⁵ a tudat poláris fogalmát látja a tudatalattiban, B. *Russell*⁷⁶ szerint pedig a vágy dinamikus törekvése, amit kár volt misztikus ködbe vonni.

Azonban minden hasonlat sántít. A tudatalatti nem ugyanolyan értelemben megkettőzése a tudatnak, mint a Nem-Én az Énnak. A tudatalatti nem tételezi fel a Nem-Én fikcióját, hanem az Én fogalmán belül, annak mélyé felé mutat. Tulajdonképpen nem is pozitív hipotézis, hanem annak belátása, hogy a tudat mesterséges határánál nem lehet megállni, hogy azt a vonalat, amely a tudat képeitől a tudat fogalmáig terjed, meg kell hosszabbítani ezen túl is. A tudattalan tulajdonképpen nem is ellentéte, hanem egyik, potenciális alakja a tudatnak, hiszen tudatossá válhat; aminthogy a tudat is egyik, ritka formája a tudattalannak, aminek tengerébe gyakran visszasüllyed. Igaz, hogy a tudatos és tudattalan alak közti azonosság nem igazolható, s mondhatná valaki, hogy a tudattalánról ilyenkor is csak a tudat útján tudunk, vagyis attól független létét csak feltételezzük. Azonban ilyen magyarázat mellett körülbelül minden pusztá feltétellé változik. A tudatnak ugyanis nagyon csekély tudatos tartalma van (gondoljunk arra, hogy milyen kevés dologra tudunk egyszerre gondolni), s így tudatosnak tartott ismereteink legnagyobb része is úgyszólván állandó latencia állapotában, tehát tudat alatt van, ahonnan csak ritkán, amikor gondolatunk fénye egyenesen ráhull, emelkedik tudatossá. Az Én, az alanyiség körén belül maradva érthető, teljes magyarázatát adhatom annak, amit világnak neveznek, a nélkül, hogy bármi, rajtam kívül álló dolgot feltételeznék. De a tudat körén belül maradva, épen a tudat nagyfokú hézagossága és tartalmának szegénysége folytán, nem rajzolhatok magamnak teljes világképet. A pusztá tudattartalmak összefüg-

⁷⁴ H. *Saalfeld*: Das Christentum in der Beleuchtung des Psychoanalyse. Versuch einer Darstellung und Kritik der psychoanalytischen Aussagen über das religiöse Erleben. Gütersloh. (C. Bertelmann). 1928., 55. s köv. I.

⁷⁵ T. W. *Arnold*: Capitalism, 179. I.

⁷⁶ B. *Russell*: The Analysis of mind. London. (George Allen & Unwin Ltd). — New York (The Macmillan Co).⁴ 1933. (First published in 1921), 37. s köv. I.

géstelenek és érthetetlenek önmagukban, viszont összefüggő rendet alkotnak, ha hézagaikat kitöltöm a tudatalattival. S ha a tudat és tudatalatti nem ellentéte, hanem fokozata egymásnak, akkor a közöttük lévő különbség csupán relatív. S ez mind tartalmi, mind alanyi vonatkozásban érezhető is.

Az alanyiság tudatalatti birodalmának tartalmát különböző módszerekkel igyekeznek tudatosítani, lényegileg redukatív, a tudat okozatából a tudatalatti ok felé irányuló következtetéssel. Általában olyan területek alkalmasak ilyen kísérletre, ahol a tudat fénye nem vakítja túlságosan a kutatót. G. R. Heyer állatok, a régi pszichológia tömegek, a mélypszichológia hipnotikus vagy közönséges álom állapotában lévők, gyermekek, idegbetegek stb. tanulmányozását ajánlja, sőt kihasználja a tudat pillanatnyi kihagyásait is a hibás teljesítmények (Fehlleistung) esetében a tudatalatti tényezők kimutatására, vagyis tudatossá fordítására.⁷⁷ Ezen az úton különböző tudatalatti tényezőket sikerült levezetnünk, amelyeket különféleképp csoportosítanak; így beszélnek faji és személyi (*Jung*), öröklött és (főleg gyermekkorban) szerzett (*Freud*) stb. tényezőről. Mivel teljes felsorolásra nem törekedhetünk, csak néhányat ragadjunk ki.

Általában az ösztönök, érzések, vágyak, szenvedélyek tartoznak ide. Jelentőségüket senki sem tagadhatja. Az inaktív tudaton túl ezek képviselik életünk aktív elemét (*Hume*); ezek azok, amik „útunkon folyton megújuló erővel előrehajtanak, a lelkesedés tűzével elragadnak, a lelkiismeret komoly szavával szólítanak“ (*Moór*); ezek varázsolnak életet a holt anyagba (*Werner*). S irracionálisok; nem az észből fakadnak; mélyen fekszenek a tudat alatt.⁷⁸ Természetükről sok meddő vita

⁷⁷ G. R. Heyer: i. m. 78., S. Freud: Traumdeutung, 460., 526. s. köv. U. ö: Ergänzungen und Zusatzkapitel zur Traumdeutung (Ges. Schriften, Bd. III.), U. ö: Metapsychologische Ergänzungen zur Traumlehre (Ges. Schr. Bd. V.), 520., s. köv. I. U. ö: Zur Psychopathologie des Alltagslebens (Über Vergessen, Versprechen, Vergreifen, Aberglaube und Irrtum), Ges. Schriften, Bd. IV., 5. s. köv., 267. s. köv., U. ö: Das Interesse an der Psychoanalyse, u. ott, 311. s. köv. I., U. ö: Metapsychologie, 433 s. köv. I., U. ö: Das Ich und das Es. Wien. 1923., 9., 12., 20—31. I.

⁷⁸ Horváth: Utopie, 30. s. köv. I., Moór: Bevezetés. 299—300., Szabó: A jog alapjai, 44. s. köv. I., Hegedüs: A szintetikus jogbölcselet vázlata

folyt. Keresték már lényegüket a gyönyörben és a szenvedésben (*Hume*), az akaratban (*Schopenhauer*), az élet lendületében (*Bergson*), sexuális (*Freud*, *Blüher*) vagy desexualizált (*Jung*) libidóban, a gyermekszobák titkaiban (*Frank*) és az örültek-házának torzítótükrében (*Arnold*).⁷⁹ Hiába; csupán sejtésekre vagyunk utalva. Abban a „homályos derengésben“, amely az „emberi ész halvány mécsvilágából“ (*Moór*) még ilyen mélységekbe is lehatol, foszlányokban rémlenek előttünk ezek a mélypszichológiai erők.

Bennünket itt főleg azok érdekelnek, amelyek a tekintély tudatalatti ideológiájával kapcsolatosak: a tradíció, dogmák, szavak, szokások, tabuk tisztelete, a konzervatív világnézet gyökerei, egyszóval amit a mélypszichológia atya-komplexusnak nevez. Az atya persze szerintük is csupán a sejtelmes gyermekkorban jelenik meg a mindentudó, csalhatatlan bíró szimbólumaként (father-as-judge); azután átveszi helyét más földi tekintély (father-substitute), a jogbiztonság, egy logikailag zárt jogrend, a csalhatatlan bíró illúziója. S végül mindezekén túl a hit vigasztalása és az erkölcs tanítása, hogy „van, aki lát, hall, és ítéletet mond, különbet. jobbat, mint a földi bíró“. Itt találjuk meg a kollektív világszemlélet gyökereit, de az individualizmusét is, ami ez ellen fellázad. Az alárendelődés ösztönös érzését, de a szabadságvágyét is. Az, hogy ezek a tudatalatti gyökerek nincsenek egymástól élesen elválasztva, bizonyos magyarázatát adja annak, hogy a történelem individualista eszmeáramlatai miként csaphattak át a szélsőséges

és történelmi kialakulásának főbb mozzanatai. Budapest. 1930. I. 149. s köv. I., Ch. *Werner*: Le désir comme base organique des êtres. Congrès Descartes. Paris. 1937. IX., 143. s köv. I.

⁷⁹ S. *Freud*: Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie, Arbeiten zum Sexualleben und zur Neurosenlehre. (Ges. Schriften, Bd. V.), 7. s köv., 121. s köv., Ch. *Maylan*: Freuds tragischer Komplex. Eine Analyse der Psychoanalyse. München. (Reinhardt).² 1929., 141. s köv. I., H. *Blüher*: Die Rolle der Erotik in der männlichen Gesellschaft. Eine Theorie der menschlichen Staatsbildung nach Wesen und Wert. Jena. 1927. II. 3., 91., 110. s köv. I., J. *Frank*: i. m. 13., 18–20., 69., 73–4. I., T. W. *Arnold*: Symbols, 232. s köv. I., U ő: Capitalism, 25., R. *Osborn*: Freud and Marx. A dialectical study. With an Introduction by J. Strachey. London. 1937., 188., 192., 196., J. *Turner*: i. m. 42., B. *Russell*: Analysis, 231., 242., R. S. *Woodworth*: Schools, 134., 150., 172., 178., 187. s köv. I.

kollektívizmusba, s hogy a legkövetkezetesebbnek vélt kollektív eszméáramlatok is miért viselkednek szélsőséges individualizmus módjára, mikor saját közösségük külön érdeke még átfogóbb közösségek egyetemesebb érdekeivel kerül szembe. Szörnyű sejtésként nyilallik fel a kérdés: nincs-e arra kárhoz-tatva az emberi faj, hogy álintividualista és álkollektív jelszavak hamis díszletei mögött a vérnek és hazugságoknak mindig ugyanazt a komédiáját ismételve, aminek tudattalan rúgói olyan önzően egyéniek, s mégis olyan végzetesen általánosak?

Ha visszanézünk azoknak az ítéleteknek a boncolására, amelyekkel fejtegetéseinket kezdtük, akkor nem kerülheti el figyelmünket, hogy azok az irracionális, alogikus tényezők, amelyeken a jogesetek jogászai eldöntése megfordulni látszik, éppen azok a tudatalatti tényezők, amelyekhez most jutottunk el. S mivel ezek, mint említettük, legtisztábban a gyermekkor lelkivilágában különböztethetők meg, mikor az ébredő tudat fénye még nem képes őket elhomályosítani, joggal keresi itt a mélypszichológia a jogi alapmítosz (*Frank*: basic legal myth) eredetét. Lényegileg ezt tanította már *Grosschmid* Béni⁸⁰ is, mikor az *aequalis divisio*, a *prior tempore potior iure*, az enyém-tied-övé jogi alapelvek elismerését a 2—3 éves gyermekek játékaiban megtalálja, ami szerinte a jogi alapintézményeknek mintegy velünk születettségére vall.

A tudat és a tudatalatti viszonya.

Láttuk, hogy a tudatalatti tényezők hatása nemcsak a gyermekkorban, hanem a tömegek tetteiben is mintegy öregbetűs írással olvasható. Ez nyilván azért van, mert az egyéni Ének interpszichikai kapcsolata ugyancsak a tudatalatti birodalomban van. Így azonban felmerül a kérdés, hogy ki is hát az alanyiség igazi alanya, az a felsőbbrendű Én, amit tudatos Énünk csupán szimbolizál? Mindenesetre szellemi természetű; de hiszen ép a szellem az, ami az egyéniség bélyegével együtt a közösség örökségét is átruházza. Igaz, hogy éppen tömegben olyan mértékben tűnik el ez az egyéniség, amilyen mértékben a tudatalatti erők előtörnek. De sokan rámutatnak, hogy ez

⁸⁰ *Grosschmid*: Jogszabálytan, 3—5. l.

csak egy szervezeti fok egyénisége, aminek halványulásával arányosan jön előtérbe egy másik szervezeti foké. Erre mutat lényegileg A. *Eddington*⁸¹ strukturális szubjektivizmusa s B. *Russell*nek⁸² az a tanítása, hogy a gondolkozás fokozati dolog, és a tudat a szellemi jelenségeknek korántsem általános jellemzője. Az emberi egyéniség halványulásával vagy alacsonyabb vagy magasabb szervezeti foké lép előtérbe. Ebben az értelemben beszél már F. *Nietzsche*⁸³ egymással küzdő ösztöneink „harctéri kimerüléséről“, „rejtett hősiességéről“, s arról, hogy ezek nagyon jól értik a módját, hogy egymással érezhetővé és fájóvá tegyék magukat; W. *Windelband*⁸⁴ és H. *Dayal*⁸⁵ az „anyag emlékezetéről“; W. *Bölsche*⁸⁶ a sejt tudatról és a sejtek visszaemlékezéséről; P. *Bousfield*⁸⁷ a tudatalatti én gondolkozásáról; korunk fajbiológiai elméletei pedig a faj és vér egyéniségéről.

Ilyen felfogás mellett tudat és tudatalatti nemcsak nem ellentét, de nem is fokozat, hanem teljes azonosság, amit csak eltérő szempontok bontanak részekre. Ennek az átfogó, általános tudatnak az egyéni tudat természetesen csak egyik alakja, mint ahogy az egyéni Én is csak egy megnyilvánulási formája egy átfogóbb, általános Énnak, aminek fogalmában a tudat és tudatalatti, vagyis a különböző fokú struktúratudatok feloldódnak. Azt látjuk tehát, hogy amint az anyag kutatói kezéből kisiklik az anyag, amiből annál kevesebbet látnak, minél tökéletesebb technikával nézik, s a végén csak üres törvényszerűségek számváza marad a kezükben, úgy az emberi lélek kutatóinak kezéből is mindinkább kisiklik maga az ember, s a lélek egy személytelen — a tudat és tudatalatti poláris fogalmát átfogó — gondolat jelképévé általánosul. Amilyen arányban világosodik az Igazság, ugyanolyanban tűnik el a homályban

⁸¹ A. *Eddington*: Philosophy, VII—IX. 1.

⁸² B. *Russell*: Analysis, 307. 1.

⁸³ F. *Nietzsche*: Die fröhliche Wissenschaft, 333. pont.

⁸⁴ W. *Windelband*: i. m. 174. 1.

⁸⁵ H. *Dayal*: Personality and super-personality. Congrès Descartes: Paris. 1937. IX., 28. 1.

⁸⁶ W. *Bölsche*: i. m. I. 436. s köv. I., 508. s köv. I.

⁸⁷ P. *Bousfield*: i. m. 11—2. 1.

a Valóság. S egyszer... egyszer talán semmi más nem marad — csak az Igazság.

„Az ember Énje nem szorul testének arányai közé, mert van egy nagyobbik Énje, s ez addig terjed, ameddig szellemi tevékenysége elhatol“; s ennek nincs határa, mert ha volna, ezen is túl kellene tekintenie, egy legnagyobbik Énje felé.⁸⁸ Ez az Én az, aminek valósága összetartja a mindenséget. Ez az a közös (*Eddington*)⁸⁹ vagy egyszerűbb, semleges (*Russell*)⁹⁰ tárgy, amiben a szellem és anyag dualitása feloldódik, feleslegessé téve a pszichológiai parallelizmus (korrespondencia) torz konstrukcióját (neutrális monizmus).⁹¹ Hiszen az értékek csak azért érvényesek, a valóságok csak azért lehetségesek, mert az Én ezeket érvényesnek, illetőleg létezőnek tartja; ha Én van, ezek csak benne képzelhetők; ha nem volna, ezek még kevésbé lehetnének. De megfordítva is áll: nem én, egyénileg vagyok az az alany, aki örül, aki szenved, hanem egy átfogóbb alany: a világ örül, a világ fáj bennem. Minél mélyebben szállok le önmagamba, annál magasabban repül szellemem e fölött a világ fölött. Ezért van az, hogy legkevésbé a világnak környezetünket, korunkat stb. képező morzsái, amiket a köznyelv nevez világnak, képesek bennünket a Világért kárpótolni, ami csak magunkban találhatunk fel, s elvesztünk, ha helyette részei után futunk. Ezért van igaza a költő megérzésének: csak önmagunk tengerébe süllyedve lehetünk szabadok, s „nekünk többé semmit sem ad, ami kint van, a Sok“. (*Szaló L.*)

Az Én, az egyéniség, a lélek, a tudat s ami alatta van, nem más, mint az az *összhang*, ami a részek között fennáll; az *egység* a dolgok különbözősége mögött. S ezt az egységet, összhan-

⁸⁸ Lin Yutang: The importance of living. (A bölcs mosoly. Ford.: Benedek Marcell). Budapest. 1939., 174., 188., 350., U. ő: My country and my people. (Mi kínaiak. Ford.: Benedek Marcell). Budapest. 1939., 62. l.

⁸⁹ A. Eddington: Pathways, 270. l.

⁹⁰ B. Russell: Analysis, 10. s köv. l., 108. s köv. l., 287. s köv. l., U. ő: Outline, 303. s köv. l.

⁹¹ V. ö. W. Windelband: i. m. 177. s köv. l., B. v. Brandenstein: Das Verhältnis von Seele und Leib und die allgemeine Kausalität. Congrès Descartes. Paris. 1937. IX., 93. s köv. l., B. Spinoza: Ethikája. (Ford.: Balogh és Alexander). Filozófiai írók tára XXIX. köt. Budapest. 1919., II. r. 7., III. r. 2.

got, integrálódást, bármilyen fontos út e felé az egyéni Én, csak egy mindent átfogó szuper-egóban feloldódva éri el.⁹² Az egészben helyét meg nem találó kis, látszólag elszigetelt egyéni életre vonatkoznak az Ige mély szavai: aki meg akarja tartani az ő életét; elveszti azt, s aki elveszti az életét azért a nagyobb célért, megtalálja azt (*Márk*, VIII. 35.). Ebben az értelemben igaz, hogy csak az él örökre belőlünk, amit elpazaroltunk magunkból (*Szabó D.*). A nagy szenvedélyek és az igazán mély művészetek is azzal a hatással járnak, hogy eltűnnek bennük a részletek, eltűnik, elfeledi magát a szemlélő, s nem marad más, mint a szemlélet áhítatos harmóniája. H. *Dayal*⁹³ a Szép kategóriájának titkát látja ebben a szemlélőt eltüntető szemléletben. „Beauty is truth, truth beauty“ (*Keats*). Az összhangban az igazság. A részek cserélődnek, születnek és enyésznek; mások ma, mint tegnap, e pillanatban, mint az előbbiben. Tulajdonképpen nem is ők vannak, csak változásaik. Hiszen „csak az van igazán, ami változatlanul megmarad“ (*Augustinus*), s ez csak a változás ténye. *Herakleitos*nak van igaza: „πάντα ῥεῖ“; nincs semmi állandó, csak a folyás, csak az a viszony, amiben az örökké változó tüntemények egymással állanak. Ne szedjenek rá érzékeink: még tapasztalni is csak viszonyokat tapasztalunk; a színt csak akkor látjuk, ha eltér környezete színétől, vagyis nem a színeket, csak viszonyukat látjuk; a hangot is csak akkor halljuk, ha másmilyen, mint a többi hangok, vagyis nem hangot, csak hangkülönbséget hallunk. Csak egy viszonyt.⁹⁴ Mindig csak önmagunkat. Igaza van ezért *Böhm* Károlynak:⁹⁵ soha igazi filozófia más alapon nem fog felépülni, mint a szubjektív ismeretelméleti állásponton; amit tudhatunk, az nem más, mint amit gondolunk. S mivel ide csak a lélektan útja vezet, méltán kívánhatjuk *Nietzschével*,⁹⁶ hogy a pszichológiát ismét ismerjék el a tudományok Úrnőjéül, kinek szolgálatára és előkészí-

⁹² V. ö. H. *Dayal*: i. m. 28. l.

⁹³ H. *Dayal*: i. m. 30. l.

⁹⁴ V. ö. G. Le *Boñ*: Igazságok, 15.; A. *Eddington*: Pathways, 214.; U. ö.: Philosophy, 89., 122.; C. L. *Becker*: i. m. 26—7. l.

⁹⁵ *Böhm*: i. m. II. 233., 238., 241., 249., 288. l.

⁹⁶ F. *Nietzsche*: Jenseits von Gut und Böse. Zur Genealogie der Moral. Leipzig. (Kröner), 30. s köv. l.

tésére szolgálnak az összes többi tudományok. Mert a pszichológia immár ismét út az alapproblémákhoz.

3. A bíró hivatása.

És most foglaljuk össze az elmondottakat. Mi tehát a jogászi gondolkodás lényege? Az, hogy ne csak gondolkodás, hanem jogászi is legyen. Abból, hogy gondolkodás, mégpedig tudatos gondolkodás is, amit a bírónak, ügyvédnek grammatikai formákba kell öntenie, hogy másokkal közölhesse, következik, hogy logikusnak kell lennie. Vagyis a logikum a jogászi gondolkodásnak nem jogászi, hanem gondolkodás-oldalához, közelebből a tudatos gondolkodáshoz tartozik.

A jogászi gondolkodás lényege azonban ép az, ami a gondolkodást jogászi gondolkodássá teszi. Ez pedig nem a logikai következtetésnek fontos, de önmagában üres képessége, ami pusztán technikája, bár igen fontos technikája a jogalkalmazásnak, hanem az a csodálatos alogikus, irracionális képesség, amit általában judíciumnak szoktak nevezni. A jogviták legnagyobb része ugyanis, mint láttuk, nem dönthető el logikai okoskodással; tényállás és jogszabály megállapítása egyaránt értelmezés kérdése. Az értelmező bírót sok minden befolyásolja. Amennyiben ez tudatának ellenőrzésével történik, figyelemmel lehet rájuk, ellenőrizheti őket. De ha a befolyásolás tudatának küszöbe alatt történik, a bíró és a jogeset teljesen ki van neki szolgáltatva.

Független bíró nincs. Tudatos érzéseink, vágyaink, előítéleteink felett uralkodhatunk. Az ősök, a környezet, a világnézet tudatunk küszöbét át nem lépő befolyása azonban korlátlanul uralkodik felettünk. Nemcsak pozitíve azáltal, hogy sugalmi valóság- és értékképzeteinket befolyásolják, hanem negatíve is azáltal, hogy homálybanülő cenzorként letörlik, tudat alá nyomják a kellemetlen igazságokat, s a tudat fénycsóvjára elé csak olyan ténytengednek, amiből egészen más tűnik elő kétségtelen valósággént, mintha a többi tényeket is látnánk. A tudatalatti, irracionális tényezőknek ezt az alattomos, sorserejű hatását a gondolkodás logikai zártságának legkiválóbb hívei is kénytelenek elismerni. Gondoljunk *Moór Gyulára*,⁹⁷

⁹⁷ *Moór*: Bevezetés, 177., 299. l.

aki a jogot cselekvési szabályként, a cselekvést pedig elsősorban irracionális természetű tényezők eredőjeként fogja fel; s alig lehet kétséges, hogy a jog alkalmazása is *cselekvés*. Vagy gondoljunk *Magyary* Gézára,⁹⁸ aki ízig-vérig pozitivistá tudós léte ellenére sem vonhatta ki magát annak megállapítása alól, hogy a bíró „egyéni érvényesülésére“ a polgári perben igen tág tér nyílik, s így a polgári igazságszolgáltatás nagy mértékben „szerveinek személyes tulajdonságaira“ van alapítva.

De az, hogy független bíró nincs, nem jelenti, hogy jó bíró is ne lehetne. *Az nem lehet, hogy mindenről tudjunk, ami befolyásol bennünket; de az lehet hogy tudjuk, hogy nem tudunk minden befolyásoló körülményről.* Az nem lehet, hogy a tények és szabályok mérlegelésénél mindennel számoljunk; de az lehet, hogy számoljunk azzal is, hogy nem számoltunk mindennel. A jogalkalmazás tudatos és tudatalatti hátterének mélypszichológiai boncolása tulajdonképp ennek belátását célozza. Ha egy bíró tisztában van azzal, hogy abban a tényállásban, amit tisztázottnak lát, ő maga is benne van, minden erényével és hibájával, látókörével és gátlásaival, s hogy abban a jogszabályban, amit alkalmaznia kell s amit látszólag csak egy értelemben lehet felfogni, logikailag színtelen fogalmak tömege lehet elbujtatva, amelyek mikénti felfogásában az ő Énjének tudatalatti állásfoglalása rejlik: akkor ez a bíró nem fog vakon bízni a látszólag mindent megoldó logika technikumban, hanem keresni fogja végső állásfoglalás előtt azokat a hézagokat, ahol a logika felszíne az ő tudatalatti szubjektív állásfoglalásait takarja, s a döntés szempontjából lényeges fordulópont rendszerint éppen ilyen helyen lesz.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a mélypszichológia megoldotta a judícium titkát. Ezt époly kevéssé teszi, mint ahogy a poétika sem oldja meg a költészetét. A judícium éppolyan tehetség, mint akármelyik művészet. A jó bíró éppúgy, mint a költő, „non fit, sed nascitur“. Azért mégis szükség volt a jogalkalmazás mélypszichológiai vizsgálatára. Mert ha nem is oldja meg a problémát, hozzájárul annak megoldásá-

⁹⁸ *Magyary*: Magyar polgári perjog. Kiegészítette és átdolgozta Nizsalovszky Endre. Budapest.³ Évszám nélkül (1939), 38. s. köv. l.

hoz. Gondoljunk arra,⁹⁹ hogy valakit nehéz súlyokkal terhelve, a tengerbe vetnek; amíg a súlyok lekötve tartják, lehetetlen, hogy a felszínre kerülve, ússzon, vagy segítségért kiáltson. Ilyen súlyokként tartják lekötve a tudatalatti tényezők a jog alkalmazóit, s ezektől a pszichológia szabadítja meg őket azzal, hogy felhívja rájuk a figyelmet. Ez azonban csak arra elég, hogy a felszínre kerüljenek. Úszni már nekik maguknak kell tudniok.

Jogász nemzet vagyunk. Fejtegetéseink kezdetén némi nyugtalansággal töltött el az, hogy a formális logikai szempontoknak másodrangú kérdésként kezelése, ami a hazai gondolkodásban határozottan megfigyelhető, nem veszélyezteti-e ezt a nimbuszunkat.

A tanulmány során kibontakozó felelet megnyugtat bennünket. A magyar jogászai gondolkodás hagyományos iránya azt az utat járja, ami a jogászai gondolkodás szellemének és belső lényegének leginkább megfelel.

⁹⁹ V. ö. *Hopkins*: i. m. 265., *J. Franck*: i. m. X—XII. 1. (*J. W. Mack*).

TARTALOMJEGYZÉK

I. Fejezet.

A logikum mítosza.

	Lap
1. <i>Jog és logikum</i> — — — — —	3
2. <i>Jogesetek</i> — — — — —	6
Holtkéz és ősiség — — — — —	6
Közbiztonság és államháztartási egyensúly — — — — —	10
Érvényes lemondás — — — — —	14
Érvényes házasság — — — — —	15
Szabadság és beteg„szabadság“ — — — — —	21
Mi a függetlenség? — — — — —	23
Mi a bántalmazás? — — — — —	25
Jogcímvédelem. Örökös és rokon — — — — —	27
Elutasítás. Fórum. Kötelezett — — — — —	29
3. <i>A logikum hézagai</i> — — — — —	31
A logikai zártság illúziója — — — — —	31
Werbőczy nyomdokain — — — — —	35
Logikum vagy hatalom? — — — — —	38
Logikum és jogbiztonság — — — — —	43

II. Fejezet.

A pszichológikum jelentősége.

1. <i>Valóság és szimbólum a jogban</i> — — — — —	48
A jogfogalom váza — — — — —	48
A valóság — — — — —	49
A szimbólum a jogban — — — — —	52
2. <i>A tudat és a tudatalatti</i> — — — — —	56
A tudat — — — — —	56
A tudatalatti — — — — —	58
A tudat és a tudatalatti viszonya — — — — —	63
3. <i>A bíró hivatása</i> — — — — —	67